

ROMA KANUNLARININ ZAMAN KAVRAMIYLA TANIŞMASI: ROMA CUMHURİYET DÖNEMİ'NDE KANUNLARIN GERİYE YÜRÜME(ME)Sİ

*Roman Laws Meet the Notion of Time:
(Non-)Retroactivity of Laws in Roman Republican Period*

Alaz TARHAN*

ÖZET

Kanunların geriye yürümemesi ilkesi, kişilerin kazanılmış haklarının korunması ve hukukun öngörülebilirliği açısından çağdaş hukuk sistemlerinin temel taşlarından biridir. İlkenin “ilkeleşmesi”, hukuk tarihinde nispeten yeni bir gelişme olmakla birlikte, pratik anlamda kanunların geriye yürümesini sınırlandıran yasağın köklerinin Roma’nın Cumhuriyet Dönemi’ndeki kanunlaştırma çalışmalarında yattığı söylenebilir. Bu dönemde Roma hukuk düzeni, kanunların zamansallığı hususunda ve geriye yürütülmelerinin yaratabileceği belirsizlikler bakımından bir farkındalık edinmiş, Romalı hukukçular bu meseleyi tartışmaya başlamış ve bu tür belirsizliklerin sınırlandırılmasına yönelik birtakım adımlar atılmıştır. Özellikle Geç Cumhuriyet Dönemi’nde kanun yazımındaki yeni tekniklerle; kanunlarda gelecekteki olayları hedef alan fiil kipinin tercih edilmesiyle, yalnızca gelecekteki olaylara uygulanmalarını sağlayan seçilmiş ifadelere başvurulmasıyla yahut geleceğe dair meselelerin sayılması yoluyla bu sınırlandırmalar somut hâle getirilmiştir. Öte yandan Cumhuriyet Dönemi’ndeki bu anlayış, kanunların geriye yürümemesini mutlak bir hukuk ilkesi değil, daha çok esnek bir yasak hâline getirmiştir. Nitekim Romalılar, hukuk güvenliği ve adalet ilkelerini göz önünde bulundurmalarının yanı sıra,

Makale Geliş Tarihi / Date Received: 10.02.2025

Makale Kabul Tarihi / Date Accepted: 13.03.2025

* Arş. Gör., Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Roma Hukuku Anabilim Dalı, E-posta: atarhan@ankara.edu.tr, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9531-7881>, ROR ID: <https://ror.org/01wntqw50>.

pragmatik ve siyasetle iç içe geçmiş bir hukuk anlayışına da sahiplerdi. Bu bağlamda, bu dönemde kamu güvenliğini sağlamak amacıyla ya da siyasi sebeplerle bu yasakla bağdaşmayan kanunların çıkarıldığı da gözlemlenebilmektedir. Bununla birlikte Roma Hukuku'ndaki uygulamalar, kanunların geriye yürüme yasağının modern hukuk sistemlerinin evrensel bir hukuk ilkesine dönüşmesinin zeminini hazırlamıştır.

Anahtar Kelimeler: Roma Hukuku, Geç Cumhuriyet Dönemi, Kanunların Zaman Bakımından Uygulanması, *lex Atinia*, Kanunların Geriye Yürümemesi.

ABSTRACT

The principle of non-retroactivity of laws is a cornerstone of contemporary legal systems, ensuring the protection of acquired rights and legal predictability. While the formalization of this principle is relatively recent, the origins of the prohibition against retroactive laws can be traced back to the legislative practices of the Roman Republic. During this period, the Roman legal system developed an awareness of the temporal nature of laws and particularly the uncertainties that retroactive applications could create. Roman jurists extensively debated this issue, and several steps were taken to limit such practices. In the Late Republican Period, new legislative techniques emerged: Some laws explicitly applied only to future events, future-oriented verb tenses were consistently used, and retroactive applications were explicitly prohibited. However, this tendency in Republican Period made non-retroactivity more of a flexible restriction than an absolute principle in Roman Law. Romans prioritized legal certainty and justice but also had a pragmatic and political legal approach. Thus, exceptions to the prohibition, such as laws contradicting the restriction for public security or political reasons, were observed during this time. Nevertheless, the Roman legal system's application of non-retroactivity provided a historical foundation for its eventual evolution into a universal principle in modern systems.

Keywords: Roman Law, Late Republican Period, Temporal Application of Laws, *lex Atinia*, Non-Retroactivity of Laws.

GİRİŞ

Kanunların geriye yürümezliği gelişmiş bir hukuk anlayışının ürünü olan, çağdaş sistemlerde geçerliğini sürdüren bir hukuk ilkesidir¹. Kanunların geriye yürümezliği, Orta Çağ'da Avrupa'da Kanon Hukuku aracılığıyla ileri seviyede şekillenmiş ve gelişim göstermiş²; Aydınlanma Çağı³ düşünürleri sayesinde mutlak, evrensel bir ilke seviyesine erişmiştir⁴. O zamanlardan günümüze bu ilke, yalnızca hukuk düşüncesinin soyut bir unsuru olarak kalmamış, aynı zamanda Batı Hukuku'nu benimsemiş ülkelerin pozitif hukuk düzenlemelerinde de kendine yer bulmuştur⁵. Kanunların geriye yürümezliği ilkesi, insanların elde etmiş oldukları hakların zedelenmemesi ve hukukun öngörülebilirliğinin sağlanması açısından sessiz bir şekilde işlevini yerine getirmektedir.

Ancak, tarihte bir nebze daha geçmişe yolculuk yapıldığında, kanunların geriye yürümezliği ilkesinin –doğru bir ifadeyle, sonraki devirlerde ilke olarak tanımlanacak olan kanunların geriye yürüme yasağının– binlerce yıl öncesinde Roma Cumhuriyeti'nde hem özel hukuk hem de kamu hukuku alanlarında çıkarılan kanunlar nezdinde uygulandığı gözlemlenmektedir.

¹ Umberto Laffi, "Il principio dell'irretroattività della legge nell'esperienza giuridica romana dell'età repubblicana," *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte* 138 (2021): 245-246.

² Kanon Hukuku vasıtasıyla kanunların geriye yürümezliğinin gelişim süreci hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Harald Siems, "Anmerkungen zur Entwicklung von Rückwirkungsverboten," içinde *Römische Jurisprudenz – Dogmatik, Überlieferung, Rezeption - Festschrift für Detlef Liebs zum 75. Geburtstag*, ed. Karlheinz Muscheler (Duncker & Humblot, 2011), 591 vd.

³ 1789 Fransız Devrimi'nden sonra Fransız Cumhuriyeti'nde yapılan ikinci Anayasa olan, ancak hiçbir zaman uygulanmayan 1793 Anayasası'nın 14. maddesi, yürürlüğe konulmalarından önce işlenmiş suçları cezalandıran kanunların tiranlıkla eş değer sayılacağı ve kanunlara geriye yürüme etkisi tanınmasının suç teşkil edeceği hükmünü içermektedir. Benzer şekilde, Napolyon'un 1799'da devlete hâkim olmasına kadarki süreçte yürürlükte kalan 1795 Anayasası'nın 14. maddesinde ne özel hukuku ne de ceza hukukunu ilgilendiren kanunların geçmişe etkili olabileceği kuralı vardı. Laffi, "Irretroattività," 248 dn. 5; Gerardo Brogini, "La Retroattività della Legge nella Prospettiva Romanistica," içinde *Coniectanea – Studi di Diritto Romano* (Dott. A. Giuffrè Editore, 1966), 347-348.

⁴ Brogini, "Retroattività," 346 vd.

⁵ İlgili düzenlemelerden örnekler için bkz. Elif Yılmaz, "Hukuki Güvenlik İlkesinin Bir Gereği Olarak Vergi Hukukunda Geriye Yürümezlik İlkesi" (Doktora tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2014), 66-75.

Roma Cumhuriyeti'nin siyasi ve askeri başarısıyla orantılı olarak gelişen ve genişleyen hukuk kültürü ve medeniyeti, zaman içerisinde, kanunların geriye yürümesinin sakıncalarını tespit etmeye başlamış ve bu sakıncaları çeşitli şekillerde bertaraf etmeye çalışmıştır. Cumhuriyet Dönemi'nin sonlarına gelindiğinde, kanunların geriye yürümemesi gerektiği hususundaki kabul, istisnaları da söz konusu olmakla birlikte yaygınlaşmıştır. Ancak İmparatorluk Dönemi'nde dahi, yasağa ilişkin bir çerçeve çizilmiş olmasına rağmen⁶, kanunların geriye yürümezliği bir hukuk ilkesi hâline gelmemiştir.

Çalışmamızda, Roma'nın Cumhuriyet Dönemi'nde gelişen kanunların geriye yürüme yasağını mercek altına alacağız. Çalışmamızla amaçladığımız, günümüzde temel ve evrensel bir ilke olarak benimsenen kanunların geriye yürümezliğinin kökenlerine ışık tutmaktır. Bu kapsamda, kanunların geriye yürümezliğinin, binlerce yıl önce Cumhuriyet Dönemi Roma Hukuku'nda, henüz genel ve mutlak bir ilke hâline gelmemiş olsa da ideal bir hukuk mekanizması olarak kabul edilmiş olduğu ortaya konulacaktır. Ayrıca, yasağın başlangıç noktasının, Roma'nın özellikle Geç Cumhuriyet Dönemi hukuk sistemi olduğu, modern bir bakış açısıyla gösterilecektir.

Çalışmamızda, Roma Hukuku'nun yürürlük kaynakları arasından yalnızca Roma Cumhuriyeti'nin yasama organlarının faaliyetleri çerçevesinde yürürlüğe konulan kanunlar (*leges*)⁷, M.Ö. 287 yılında kanunlarla eşit güce

⁶ M.S. 440 yılında çıkarılan bir imparatorluk emirnamesinde kanunların geriye yürümeyeceğine hükmedilmektedir. C. 1.14.7: *Leges et constitutiones futuris certum est dare formam negotiis, non ad facta praeterita revocari, nisi nominatim etiam de praeterito tempore adhuc pendentibus negotiis cautum sit.* | Kanunlar ve imparator emirnameleri şüphesiz gelecekteki iş ve işlemlere şekil verirler, geçmişte gerçekleşmiş olanlara tevcih etmezler; meğerki geçmiş zamana ilişkin olup hâlâ devam eden işlemleri ilgilendirdikleri açıkça hükme bağlanmış olsunlar. Benzer bir metin *Codex Theodosianus*'ta da yer almaktadır. C. Th. 1.1.3: *Omnia constituta non praeteritis calumniam faciunt, sed futuris regulam ponunt.* | İmparator emirnameleri geçmişe etki etmezler, fakat geleceği tanzim ederler. Tommaso Marky, "Appunti sul problema della retroattività delle norme giuridiche nel diritto romano," *Bollettino dell'Istituto di Diritto Romano "Vittorio Scialoja"* 53-54 (1948): 264; Siems, "Rückwirkungsverboten," 594; Broggin, "Retroattività," 377, 393.

⁷ Roma'da halk meclislerinin kabulü ile çıkarılan kanunlardı (tek. *lex*). *Leges datae* (tek. *lex data*) ve *leges rogatae* (tek. *lex rogata*) olmak üzere iki türü vardı. Bunlardan *leges datae*, halk meclisleri tarafından oylanmamakla birlikte, onların tanımış olduğu yetki çerçevesinde doğrudan *magistratus*'un çıkardığı ve fethedilen topraklardaki yabancı halkların Roma'ya ve Romalılığa entegre edilmesine ilişkin kanunlardı. Öte yandan, daha eski bir kavram olan *leges rogatae* (veya *leges latae*) ise yetkili *magistratus*'un teklifi sonrasında halk meclisleri tarafından kabul edilen kanunlardı. Adolf Berger, *Encyclopedic Dictionary of Roman Law*

kavuşturulmuş olan *plebiscita*⁸ ve her ne kadar özünde yasama faaliyeti barındırmasa da hukuk kurallarının yaratımına vesile olmuş olan *praetor* beyannameleri (*edicta*)⁹ inceleme altına alınacaktır. *Senatus* kararları (*senatusconsulta*)¹⁰ ile tarihsel olarak Cumhuriyet Dönemi sonrasına tekabül eden İmparatorluk Dönemi'ne has kaynaklar olan imparator emirnameleri (*constitutiones*)¹¹ ise konu dışı bırakılacaktır.

Çalışmamızda öncelikle çağdaş kanunların geriye yürümemesi ilkesi hakkında kısa ve genel bilgi verilecek, ardından Roma'nın özellikle Geç Cumhuriyet Dönemi'nde kanunların zamansallığına dair farkındalık ve kanunların geriye yürüme yasağının gelişimi, antik yazarlar ve özellikle

(The American Philosophical Society Press, 1953), 544-546; Ziya Umur, *Roma Hukuku Lügatı* (İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1975), 109-110, 112; Laurens Winkel, "The Roman Notion of lex," içinde *Leges publicae – La legge nell'esperienza giuridica romana*, ed. Jean-Louis Ferrary (IUSS, 2012), 242; Recai G. Okandan, "Roma Hukukunun Kaynakları Bakımından Vukua Gelen Tarihi Gelişme," *İÜHFM* 18, 1-2 (1952): 461.

Çağdaş kanun kavramına daha yakın olan, görüldüğü üzere *leges rogatae*'dir ve bu çalışmada esas alınan *leges* de bu türdendir.

- ⁸ Roma toplumunun çoğunluğunu oluşturmakla birlikte Cumhuriyet Dönemi'nin başında birtakım medeni ve kamusal haklardan mahrum (*non optimo iure*) vaziyetteki *plebs* sınıfının temsilcilerinin dahil olabildiği bir meclis olan *Concilia Plebis* tarafından çıkarılan kanunlara *plebiscita* (tek. *plebiscitum*) adı verilmekteydi. İlk zamanlarında yalnızca *plebs* için bağlayıcı olan *plebiscita*, M.Ö. 287 yılında çıkarılan *lex Hortensia* ile Roma halkının tamamını bağlayan kanunlara dönüşmüş ve *leges* statüsünde kabul edilmeye başlamıştır. Berger, *Dictionary*, 544, 632; Umur, *Lügat*, 41, 156; Okandan, "Kaynaklar," 461.

Bu kavram Türkçeye, tabiri caizse menfi anlamlı bir Anayasa Hukuku terimi olarak ve "plebisit" şeklinde çevrilmektedir. Plebisit kavramının Türk Anayasa Hukuku'nda ne anlama geldiğine ilişkin olarak bkz. Kemal Gözler, "Referandum mu, Plebisit mi?," *Anayasa.gen.tr*, S.E.T.: 26.11.2024, <https://www.anayasa.gen.tr/plebisit.htm>; Ejder Yılmaz, *Hukuk Sözlüğü*, Genişletilmiş 6. Baskı (Yetkin Yayınları, 2001), 712.

- ⁹ *Imperium*'a (yönetme yetkisine) sahip *magistratus*'un ve özellikle *praetor*'ların, görev süreleri boyunca idarî ve adli hususlarda izleyecekleri prensipleri ilan ettikleri beyannamelerdir. Bir yıl olan görev süreleri boyunca geçerliyidiler ve bu sebeple *lex annua* (-bir- yıllık kanun) olarak da adlandırılmaktaydılar. Berger, *Dictionary*, 448; Umur, *Lügat*, 62; Okandan, "Kaynaklar," 462-463.

- ¹⁰ *Senatus*'un (Roma Senatosu'nun), görüşüne başvurulmasının ardından, yaptığı istişarelerde aldığı kararlar *senatusconsulta* (tek. *senatusconsultum*) olarak adlandırılmaktaydı. Cumhuriyet Dönemi'nin sonuna kadar her ne kadar kanun hükmünde değildilerse de *Senatus*'un önemi dolayısıyla muteber kabul edilmekteydiler. Berger, *Dictionary*, 696; Umur, *Lügat*, 188-189.

- ¹¹ İmparator *Augustus*'tan itibaren Roma imparatorlarının çıkardığı ve kanun hükmünde olup tüm Romalıları bağlayan emirnameler *constitutiones* (tek. *constitutio*) olarak adlandırılmaktaydı. Berger, *Dictionary*, 410; Umur, *Lügat*, 47.

Cicero tarafından yapılan tartışmalar kapsamında açıklanacak, daha sonra çeşitli kanunlardan ilgili hususlara ilişkin uyumlu ve uyumsuz örnekler verilecektir¹².

I. GÜNÜMÜZDE KANUNLARIN GERİYE YÜRÜMEMESİ İLKESİ

A. Kanunların Geriye Yürümemesi İlkesinin Tanımı ve İşlevi

Kanunların zaman bakımından uygulanması¹³ ile ilintili kabul edilen bir kavram olan kanunların geriye yürümemesi ilkesinin¹⁴ genel tarifine göre bir kanun, ancak yürürlüğe girdiği tarihten sonra başlayan veya daha önceden başlayıp da tamamlanmamış işlemlere ve eylemlere uygulanabilir; ilgili kanundan önceki kanun zamanında oluşmuş ve tamamlanmış, hukuki sonuçlarını doğurmuş işlem ve eylemlere uygulanamaz¹⁵. Bu bakımdan kanunlar, kamu yararına olarak geçmişi değil, geleceği düzenleyici; soyut, kişisel olmayan, genel hukuk kuralları koymalıdır¹⁶. İlkenin somutlaştığı

¹² Çalışmamızda verilen örnekler, Cumhuriyet Dönemi'nde çıkarılmış sayısız kanunun yalnızca küçük bir kısmını oluşturmaktadır. Kanunlardan örnek verilmesiyle Geç Cumhuriyet Dönemi'nde mutlak olarak kanunların geriye yürümediğine ilişkin tümevarımcı bir çıkarımda bulunulmamakta, tam tersine, böyle bir durumun söz konusu olmadığı açıklanmaya çalışılmaktadır. İlgili örneklerin verilmesiyle amaçlanan şey, zikredilen gelişim hususunda okuyucunun aklında bir fikir oluşmasını sağlamaktır.

¹³ Kanunların zaman bakımından uygulanması veya yürürlüğü, esas itibarıyla hangi kanunun ne zaman uygulanması gerektiğine ilişkindir. Tekin Akıllıoğlu, "Yasaların (Anayasa Dahil) Zaman İçinde Uygulanması," *Anayasa Yargısı Dergisi* 1, 1 (1984): 279; Broggin, "Retroattività," 343.

¹⁴ Türk Hukuku'nda ve doktrinde ilke farklı şekillerde ifade edilmektedir. İlke hususunda terim birliği söz konusu değildir. Özel hukuk bakımından ilkenin düzenlendiği 4722 sayılı Türk Medenî Kanununun Yürürlüğü ve Uygulama Şekli Hakkında Kanun'un 1. maddesinde, madde başlığında yer alan ifade "geçmişe etkili olmama kuralı" şeklindedir. Doktrinde ise "kanunların geriye yürümezliği", "kanunların geriye yürüme yasağı", "kanunların geçmişe etkili olmaması", "kanunların geçmişe etkili olma yasağı" gibi çeşitli kullanımlar söz konusudur. Eski hukuk dilinde "geçmişteki", "önceki" anlamlarına gelen "makabl" kelimesi ile "içine almak", "kapsamak" anlamlarındaki "şümül" kelimesi ile oluşturulan "makable (veya makabline) şâmil olmama"; yani geçmişe, önceye etkili olmama anlamındaki kullanımın benimsendiği görülmektedir. Bunun yanı sıra "kanunun gerisine şâmil olmaması" ve "kanunun makable adem-i şümülü" kullanımlarına da kaynaklarda denk gelinmektedir.

¹⁵ Kemal Gözler, *Hukuka Giriş* (Ekin Yayınevi, 2019), 288; Başak Baysal, "Kanunların Zaman Açısından Yürürlüğü," içinde *Prof. Dr. Necip Kocayusufpaşaoğlu İçin Armağan*, ed. Rona Serozan (Seçkin Yayıncılık, 2004), 475, 486; Broggin, "Retroattività," 343.

¹⁶ Akıllıoğlu, "Zaman İçinde Uygulama," 286; Selâhattin Keyman, *Hukuka Giriş* (Yetkin Yayınları, 2000), 57-58, 61-62.

kanunların geriye yürümemesi kuralı, hukuk mantığının doğal bir sonucudur. Nitekim kanunlarla getirilen normlar, bir şeyin yapılması veya yapılmaması hususunda emirler içermektedir. Emir, doğası gereği geleceği etkileyen bir yapıya sahiptir ve kişilerin bu emirlere uyup uymaması ihtimali ise gelecekle ilgilidir¹⁷. Bu çerçevede geriye yürümezlik, yürürlüğe giren kuralın yürürlüğe girdiği tarihten sonra gerçekleşecek olaylara uygulanmasını emreden ve önceki dönemlere ilişkin hukuki sonuçlar doğurmasını yasaklayan bir ilke olarak tanımlanabilir¹⁸.

Belirtilen tariftten yola çıkarak, birbirleriyle yakın ilişki içerisindeki iki hukuki anlayışın; kişilerin hukuki güvenliğinin sağlanması ve kişilerin kazanılmış haklarına saygı gösterme gereğinin, ilkenin özünde yattığı söylenebilmektedir¹⁹.

Kişiler işlem ve eylemlerini, yalnızca yapıldıkları anda yürürlükte olan kanunlara uygun olarak gerçekleştirme saikine ve gereğine sahip olmalıdır; hukuk düzeninin onlardan beklentisi de zaten budur. Hiç kimseden hâlihazırda hukuk düzeninde yer almayan, gelecekte var olacak bir kanunla getirilecek bir kuralı öngörmesi ve buna göre hareket etmesi beklenemez. Kişilerin hukuka uygun işlem ve eylemlerinin gelecekteki kanuni düzenlemeler çerçevesinde hukuka aykırı sayılma olasılığını göze almaksızın, işlem ve eylemlerini gönül rahatlığıyla yerine getirebilmeleri gerekir ve bu bağlamda hukuki güvenliğe sahip olmalıdırlar. Bu ise kanunların geriye yürümemesi ilkesinin varlığıyla mümkün olabilmektedir^{20, 21}.

¹⁷ Keyman, *Giriş*, 57.

¹⁸ Yılmaz, “Geriye Yürümezlik,” 59, 75.

¹⁹ Gözler, *Giriş*, 288-289; Muhammet Özkes, “Özel Hukuk – Kamu Hukuku ve Yargılama Hukuku Bakımından Kanunların Zaman İtibariyle Uygulanması,” içinde *Prof. Dr. Fırat Öztan’a Armağan II. Cilt*, ed. Sabih Arkan (Turhan Kitabevi, 2010), 2864; Akıllıoğlu, “Zaman İçinde Uygulama,” 285; Yılmaz, “Geriye Yürümezlik,” 60, 76.

²⁰ Özkes, “Zaman İtibariyle Uygulanma,” 2862-2864; Brogini, “Retroattività,” 360; Yılmaz, “Geriye Yürümezlik,” 75-76; Keyman, *Giriş*, 58.

²¹ Ayrıca belirtmelidir ki ceza hukukuna ait “kanunsuz suç ve ceza olmaz ilkesi” gereğince, işlendiği zaman yürürlükte olan kanuna göre suç sayılmayan bir fiilden dolayı, daha sonra çıkarılan kanuna başvurularda ceza verilemez yahut suçun işlendiği zaman yürürlükte olan kanuna göre verilmiş olan hafif ceza, daha sonra çıkarılan kanuna başvurularda ağırlaştırılmaz. Bu bakımdan bu ilkenin, kanunların geriye yürütme yasağı ile doğrudan bağlantısı vardır. Akıllıoğlu, “Zaman İçinde Uygulama,” 284; Yılmaz, “Geriye Yürümezlik,” 98-99; Keyman, *Giriş*, 59.

Kişiler önceki kanun yürürlükteyken gerçekleştirdikleri işlem ve eylemler sonucunda birtakım haklar ve hukuki durumlar elde etmiş de olabilir. Eski kanun kapsamında hukuka uygun şekilde elde edilmiş bu kazanımların – kazanılmış hakların– yeni bir kanunla bu kişilerin elinden alınmasının önüne geçilmesi de yine kanunların geriye yürümemesi ilkesi ile söz konusu olabilmektedir. Bu bağlamda yeni kanun, eski kanunun yürürlüğü zamanında kazanılmış olan haklara ve bunların sonuçlarına, kural olarak, bu ilke çerçevesinde saygı göstermekte ve dokunamamaktadır. Bu haklar ve sonuçları, eski kanunun kişilere vermiş olduğu yetkiye dayalı olarak varlıklarını sürdürürler²².

B. Kanunların Geriye Yürümemesi İlkesinin İstisnaları

İnsan ilişkilerini düzenleyen araçlar olan kanunlar, insanlara hizmet eden bir yapıya sahip olmalıdır. Katı bir geriye yürüme yasağının varlığı, insanlar arasındaki adaletin sağlanmasının önüne geçebilecektir. Belirli şartlarda kanunların geriye yürütülmeleri, yürütülmemelerinden daha âdil ve hakkaniyetli sonuçların elde edilmesine aracı olabilecektir²³. Bu bakımdan hukuk sistemleri, kanunların geriye yürümemesi ilkesine birtakım istisnalar da öngörmüşlerdir.

Kamu düzeninin ve genel ahlakın gerekleri doğrultusunda yeni kanunun, önceki kanunun yürürlüğü döneminde tamamlanmış işlem ve eylemlerin sonuçları üzerinde yürütülebilmesi ilkenin en önemli istisnalarından birini oluşturmaktadır. Buna göre, önceki dönemde yürürlükte olan kanun kapsamında gerçekleştirilmiş işlem ve eylemlerin sonuçları, yeni kanun çerçevesinde doğrudan veya dolaylı olarak kamu düzenine veya genel ahlaka aykırı olarak nitelendiriliyorsa, bu sonuçlar üzerinde yeni kanunun hükmü geçecektir. Bu durumda yeni kanun, tamamlanmış işlem ve eylemler

²² Özkes, “Zaman İtibariyle Uygulanma,” 2864; Baysal, “Zaman Açısından,” 476; Brogini, “Retroattività,” 343, 360; Akıllıoğlu, Zaman İçinde Uygulama,” 286.

Kazanılmış hakların özel hukuk alanında ileri sürülebilen, ancak ceza hukuku ve idare hukuku alanlarında geçerliği olmayan bir kavram olduğuna ilişkin bkz. Akıllıoğlu, “Zaman İçinde Uygulama,” 286 vd.

²³ Aránzazu Calzada, “A propósito de la retroactividad de la "Lex Atinia de rebus subreptis",” *Revue Internationale des Droits de l'Antiquité* 57 (2010): 87-88.

neticesinde elde edilmiş kazanılmış haklara da etki edecek ve gerektiğinde onları ortadan kaldıracak şekilde geriye yürüme imkânı bulacaktır²⁴.

İlkenin bir başka istisnası, içeriği tarafların iradesinden çok, bizzat kanun ile belirlenmiş olan statüler söz konusu olduğunda ortaya çıkmaktadır. İdare hukukunda geçerli olan bu istisnaya göre, yeni kanun vasıtasıyla bir hukuki statü yaratılmış veya değişikliğe uğratılmış ise, daha öncekinin yerine bu yeni statü geçecek ve tek başına hukuk düzeninde egemen olacaktır²⁵.

Ayrıca muhakeme usûlüne ilişkin çıkarılan yeni kanunlar, bu husustaki eski kanunlara nazaran daha üstün ve ileri hükümler içerdikleri varsayımıyla ve esasında gerçeğin ortaya çıkarılmasına hizmet eden bir doğaya sahip oldukları kabulüyle, devam eden yargılamaların tamamlanmamış kısımlarına derhâl uygulanırlar²⁶. Bu durum teknik anlamda geriye yürüme olmamakla birlikte kanunların geriye yürümeme ilkesinden ayrışmakta ve derhâl yürürlük ilkesinin konusuna girmektedir²⁷.

II. ROMA CUMHURİYETİ'NDE KANUNLARIN ZAMANSALLIĞI VE GERİYE YÜRÜME YASAĞI

A. Kanunların Zamansallığı Fikrinin Gelişimi

Roma'nın kuruluşundan Cumhuriyet Dönemi'nin ilk evrelerine kadar kanunların değişmez ve ebedi olduklarına ilişkin kuvvetli bir inanış söz konusuydu. Bu zamanlarda hukuk örf ve âdete sıkı sıkıya bağlıydı. Bu durum ise çok zorunda kalınmadıkça kanunlarda değişikliklerin yapılmamasına sebep olmaktaydı. Kanunlarda yapılan değişiklikler ise onların örf ve âdete tekrar uygunluğunu sağlamak amacıyla gerçekleştirilmekteydi. Hukuk sistemine yekten getirilen kanunlar, hukuk yaratan ve yenilik getiren kuvvetler olmaktan ziyade, hâlihazırdaki düzenin yazılı bir şekilde yeniden ifade edilmesine yarayan enstrümanlar olarak kabul görmekteydi. Genel kanaate göre Antik Roma'nın ilk kanunlaştırma hareketinin ürünü olan ve

²⁴ Gözler, *Giriş*, 291; Özekes, "Zaman İtibariyle Uygulanma," 2865-2866; Baysal, "Zaman Açısından," 477-478.

²⁵ Gözler, *Giriş*, 289-290.

²⁶ Gözler, *Giriş*, 292; Necip Bilge, *Hukuk Başlangıcı Dersleri*, Üçüncü Baskı (Ajans-Türk Matbaası, 1961), 125-129; Sabri Şakir Ansay, *Hukuk Bilimine Başlangıç*, Yedinci Baskı (Güzel İstanbul Matbaası, 1958), 88-90; Laffi, "Irretroattività," 245-246; Keyman, *Giriş*, 64.

²⁷ Keyman, *Giriş*, 64-65.

kendisinden sonraki kanunlara bir rol modeli teşkil eden XII Levha Kanunu'nun²⁸ da büyük olasılıkla²⁹ bu anlayışla hazırlandığı ifade edilebilmektedir³⁰.

²⁸ (Lat. *leges duodecim tabularum*) Genel kabule göre Roma'nın ilk kodifikasyon çalışmasıdır. Roma toplumunun zengin ve imtiyazlı sınıfı *patricius* ile medeni haklardan büyük ölçüde yoksun olan sınıfı *plebs* arasındaki mücadelede, *plebs*'in *patricius*'la eşit haklara sahip olma noktasındaki baskıları neticesinde hazırlanan kanundur. Nitekim, Roma'nın kuruluşundan itibaren, yalnızca *patricius* sınıfından seçilen rahip hukukçular tarafından yorumlanabilen ve onların, dolayısıyla *patricius*'un tekelinde olan yazılı olmayan hukuk, halka kapalı vaziyetteydi. Bu bağlamda hukukun, dizginlerini elinde bulunduran hâkim sınıf lehine kötüye kullanılması söz konusu olabilmekteydi. *Plebs*'in, hukukun belirli bir sınıfın tekelinden alınıp halka açık hale getirilmesine dair tarihsel sürece yaygın baskın taleplerinin sonucunda, M.Ö. 455 yılında *decemviri* (Tr. on adam) isminde özel ve üstün yetkilerle donatılmış bir heyetin teşkiline karar verilmiştir. *Decemviri* bu tarihten sonra yazılı bir kanunun yapılması için çalışmalara başlamış ve nihayetinde M.Ö. 451 yılında, on adet levhadan oluşan yazılı bir kanun ortaya koymuştur. M.Ö. 449 yılında, *decemviri*'nin yapmak üzere teşkil ettirildiği işi yerine getirmiş olması dolayısıyla tasfiye edilmesinin ardından, *plebs*'in kanuna eklemelerin yapılması gerektiğine dair zorlamaları neticesinde *patricius* ve *plebs* sınıfının ortak çalışmaları ile iki adet levha daha ihdas edilerek XII Levha Kanunu'na vücut verilmiştir. Romalı tarihçi *Livius* XII Levha Kanunu'nu "tüm kamu hukukunun ve özel hukukun kaynağı" olarak tanımlamaktadır. Kanun, özel hukukun çağdaş manada birçok dalına ilişkin hükümlerin yanı sıra kamu hukukuyla bağlantılı çeşitli hükümler de içermektedir. Ancak Roma'daki temel hukuki kurumlar varlıklarını, tarihsel anlamda, XII Levha Kanunu'na borçlu değildi. Zaten bu kurumların bir anda, tek bir kanun huzurunda ortaya çıkmış olması uzak bir ihtimaldir. Esasında Roma'nın kuruluşundan öncesine uzanan zamanlarda insanlar tarafından benimsenmiş ve örf ve âdet hukuku haline gelmiş olan bu temel kurumların XII Levha Kanunu vasıtasıyla yazılı hale getirilmesi sağlanmıştır. Walter Eder, "The Political Significance of the Codification of Law in Archaic Societies: An Unconventional Hypothesis," içinde *Social Struggles in Archaic Rome – New Perspectives on the Conflict of the Orders*, ed. Kurt A. Raaflaub (Blackwell Publishing, 2005), 242, 245; Carlos Felipe Amunátegui Perelló, "The Twelve Tables and the *leges regiae*: A Problem of Validity," içinde *Roman Law Before the Twelve Tables – An Interdisciplinary Approach*, ed. Sinclair W. Bell ve Paul J. Du Plessis (Edinburgh University Press, 2020), 57-58; Özcan Karadeniz Çelebican, *Roma Hukuku* (Turhan Kitabevi, 2020), 41; Okandan, "Kaynaklar," 458-460.

²⁹ Hazırlanmasının ardından, Romalıların bilgilenebilmesi amacıyla kimi rivayetlere göre bronz, kimi rivayetlere göre taş, kimi rivayetlere göre ise ahşaptan yapılma on iki adet levha halinde *Forum Romanum*'a asılan Kanun'un, M.Ö. 387 yılında Roma'nın, bir *Gallia* kabilesi olan *Senones* tarafından yağmalanmasının ardından yok edildiği tahmin edilmektedir. Birincil bir hukuk kaynağı olarak günümüze ulaşamayan XII Levha Kanunu'nun varlığına ve içeriğine dair izlere, Romalı hukukçuların ve yazarların eserlerinden aktarıldığı kadarıyla rastlanabilmektedir. Bu tarzda ikincil kaynaklarda XII Levha Kanunu hükmü olduğu zikredilerek aktarılan metinlerin bir kısmının, Kanun'da

XII Levha Kanunu'ndaki, yeni çıkarılan kanunların eskilere üstün geleceğine dair hüküm Romalı tarihçi *Titus Livius* tarafından aktarılmaktadır³¹.

Liv. AUC 7.17.12

In XII tabulis legem esse, ut quodcumque postremum populus iussisset, id ius ratumque esset.

XII Levha Kanunu'nda, “halkın en son yasadığı hukuki ve geçerli olur” hükmü vardır.

Bu bağlamda halkın iradesini yansıtan ve usûlüne uygun yasama faaliyetleri neticesinde çıkarılan kanunlar, Roma'nın kuruluşundan beri var olagelen ata yadigârı örf ve âdet hukukunun bir uzantısı olarak, yürürlüğe girer girmez, ilgili konuları düzenleyen eski kanunları ilga ederek mutlak bir şekilde uygulanmaya başlandır³².

Bu bakımdan Romalılar eski ve yeni kanunların bir arada olmasının hukuk düzeninde çelişkiler yaratabileceğinin ve bu bakımından yeninin eskiye nazaran üstün tutulması gerektiğinin farkında olmuşlardır. XII Levha Kanunu'nda yer alan hüküm de böylesi bir çelişkinin önüne geçmeye yöneliktir. Ancak ilgili hüküm daha ziyade, esas hususunda çelişebilecek kanunların bir arada bulunmasını engellemeye yönelik bir tedbirden ibaretti. Bu husus kanunların hangi zamana dönük olacağına, yani kanunlarda yer alan normların hangi zamanda ortaya çıkmış, tamamlanmış veya tamamlanmamış olgular üzerinde uygulanacağına; kısacası kanunların zamansallığına ilişkin bir kuralı beraberinde getirmemekteydi. Bilindiği kadarıyla XII Levha Kanunu'nda bu türden bir hüküm de yoktu³³. Kanaatimizce böyle bir kuralın

tıpatıp aynı şekilde yer alıp almadıkları, hatta Kanun'dan çok sonraları türetilip türetilmedikleri hususunda tartışmalar vardır. Eder, “Codification of Law,” 242.

³⁰ Broggin, “Retroattività,” 356-357; Eder, “Codification of Law,” 245; Friedrich Affolter, *Geschichte des intertemporalen Privatrechts* (Verlag von Veit & Comp., 1902), 19-20; Marky, “Retroattività,” 243; Amunátegui Perelló, “Leges Regiae,” 57.

³¹ Heinrich Siber, *Analogie, Amtsrecht und Rückwirkung im Strafrechte des römischen Freistaates* (S. Hirzel, 1936), 44; Titus Livius, *The History of Rome, Book 7*, ed. W. Weissenborn ve H. J. Müller, S.E.T. 09.04.2024, https://www.loebclassics.com/view/twelve_tables/1938/pbLCL329.511.xml?readMode=reader.

³² Affolter, *intertemporalen Privatrecht*, 22; Siber, *Rückwirkung*, 44.

³³ Siber, *Rückwirkung*, 44; Affolter, *intertemporalen Privatrecht*, 20; Marky, “Retroattività,” 243.

varlığına zaten, örf ve âdet hukukunun mutlak olarak uygulanacağına dair anlayışın hüküm sürdüğü bu dönemde ihtiyaç duyulmamıştır. Şayet Roma'nın kuruluşundan beri var olan ve bir bakıma zamansal birliğe sahip hukukun yansımaları olan³⁴ kanunlar, hâlihazırda zaten üzerinde hükmünü sürdürdüğü geçmiş olaylara ve gelecekte gerçekleşeceklerle doğal olarak uygulanabilir vaziyetteydi. Örf ve âdet hukukunun yapısı bunu olanaklı kılmaktaydı. Bu durumun uzantısı olarak, yargı erkini elinde bulunduran kimselerin vereceği kararların, kanunun çıkarılmasından önce teşkil etmiş iş ve işlemlere de sirayet edeceğinin de kabul edilmiş olduğu belirtilmelidir. Nitekim bütün hareket ve işlemlerin kadim örf ve âdet hukukuna uygun olması beklenirdi ve bunlar hususunda verilecek bütün yargı kararları, geçmişe ve geleceğe uzanan kadim örf ve âdet hukukunun bir tezahürü sayılmaktaydı³⁵.

Romalılar kanunların zamansallığı hususundaki bu hareketsizliklerini Erken Cumhuriyet Dönemi'nin sonlarına dek sürdürmüş, belirli bir farkındalığa ise ancak Geç Cumhuriyet Dönemi'nde erişmeye başlamıştır. İlgili değişimin nasıl ve tam olarak ne zaman ortaya çıktığı belli değildir. Bilinen odur ki bu husus kısa süre içerisinde gerçekleşmemiş, uzun bir zaman dilimine yayılmış ve özellikle M.Ö. 2. yy.dan itibaren belirgin hâle gelmiştir³⁶. Geç Cumhuriyet Dönemi'nde, kanunların zamansallığı hususunda bir bilinç geliştirildiğine dair önemli bir belirti, M.Ö. 2. yy. ortalarında üç Romalı hukukçu tarafından yapılan bir tartışma huzurunda izlenebilmektedir.

B. Kanunların Zamansallığına Dair Antik Tartışma

Romalı yazar *Aulus Gellius*'un *Noctes Atticae*³⁷ eserinde geçen bir metinde, M.Ö. 2. yy. ortalarına, dolayısıyla Geç Cumhuriyet Dönemi'ne tarihlendirilen bir tartışma aktarılmaktadır. Metinde, üç Romalı hukukçunun,

³⁴ Laurens Winkel, "Lex," 241.

³⁵ Brogini, "Retroattività," 358-359.

³⁶ Affolter, *intertemporalen Privatrecht*, 20; Siber, *Rückwirkung*, 44; Brogini, "Retroattività," 359.

³⁷ *Aulus Gellius*, M.Ö. 130 civarında doğmuş olan Romalı yazardır. Bilinen ve günümüze ulaşan tek eseri olan *Noctes Atticae* (Tr. Attika Geceleri) ise yazarının Atina'da eğitim gördüğü sırada yazmaya başladığı ve bu sebeple bu ismi alan; edebiyat, felsefe, tarih ve hukuk gibi birçok alana ilişkin tartışmaları içeren; Eski Hukuk Dönemi'ne ve XII Levha Kanunu'na ilişkin birçok bilgi aktarması dolayısıyla Roma Hukuku ve Roma hukukçuları bakımından ayrı bir öneme sahip 20 kitaptan oluşan eserdir. D. T. Oliver, "Roman Law in Aulus Gellius," *The Cambridge Law Journal* 5, 1 (1933): 46.

*lex Atinia (de Usucapione)*³⁸ isimli kanunda yer alan bir hükmün geriye yürüyüp yürümediği hususunda kafalarında soru işaretinin olduğu ve bu hususu tartıştıkları belirtilmektedir. Kanun'un dili üzerinden yürütülen bu tartışma, doktrinde, ilgili dönemde kanunların zamansallığına ilişkin farkındalığın geliştiğine ve kanunların geriye yürümemesi gerektiğine dair hukuk sisteminde genel bir kanaatin varlığına gösterge olarak kabul edilmektedir³⁹.

Aulus Gellius, NA 17.7.1-3

(1) *Legis veteris Atiniae verba sunt: "Quod subruptum erit, eius rei aeterna auctoritas esto."* (2) *Quis aliud putet in hisce verbis quam de tempore tantum futuro legem loqui?* (3) *Sed Q. Scaevola patrem suum et Brutum et Manilium, viros adprime doctos, quae-sisse ait dubitasseque utrumne in post facta modo furta lex valeret an etiam in ante facta; quoniam "subruptum erit" utrumque tempus videretur ostendere, tam praeteritum quam futurum.*

(1) Kadim *leges Atiniae*'ın sözleri şunlardır: "**Çalıman** her ne ise, onun *auctoritas*'ı ebedi olsun." (2) Bu sözlerle, Kanun'un gelecek zamandan başka bir şeye atıfta bulunduğunu kim düşünebilir? (3) Ancak Q[uintus]. Scaevola, ziyadesiyle âlim kişiler olan babasının [Publius Mucius Scaevola'nın], Brutus'un ve Manilius'un, Kanun'un gelecekte gerçekleşecek hırsızlıklar için mi yoksa geçmişte işlenmiş olanlar için mi uygulanacağını tartıştıklarını ve bu hususta

³⁸ M.Ö. 2. yy.ın başlarında veya en geç ortalarında çıkarılmış olduğu tahmin edilen ve içeriği tartışmalı olsa da çalıntı malların (*res furtivae*) kazandırıcı zamanaşımıyla kazanılamayacağı kuralının getirildiği düşünülen kanundur. Berger, *Dictionary*, 548; Umur, *Lügat*, 113-114; Oliver, "Aulus Gellius," 46; Laffi, "Irretroattivita," 251; Michael Hewson Crawford, ed., *Roman Statutes Volume II* (Institute of Classical Studies, University of London, 1996), 745.

Bu Kanun, M.Ö. 2. yy.ın sonlarında çıkarılan ve *tribunus plebis*'lerin *senator* olarak *Senatus*'a kabul edilebilmesine cevaz veren, yine *lex Atinia* ismini taşıyan kanundan ayırt edilmelidir.

³⁹ Laffi, "Irretroattivita," 248-249; Marky, "Retroattivita," 244; Broggin, "Retroattivita," 362; Affolter, *intertemporalen Privatrecht*, 20; Adolf Berger, "Ex Post Facto in Roman Sources and Ex Post Facto Laws in Modern Juristic Terminology," *Seminar - An Annual Extraordinary Number of the Jurist* 7 (1949): 62.

şüphelerinin olduğunu, nitekim “çalınan”ın her iki zamanı; hem geçmişi hem de geleceği işaret ettiğini söylemektedir.

Metinde *Aulus Gellius*’un aktarımıyla *Quintus Scaevola*’nın işaret ettiği Romalı hukukçuların⁴⁰ tereddütte kaldığı ve tartıştığı meselenin özü, hükümde başvurulmuş *subruptum erit* (çalınan) ifadesinin dil bilimsel bakımdan tekabül ettiği zamana ilişkindir. İlgili Romalı hukukçular, bu ifadenin gelecek zamana olduğu kadar geçmiş zamana da işaret ettiğini ve bu sebeple Kanun’un geçmişte işlenmiş hırsızlık suçlarını da kapsadığını ve esasında geriye yürüdüğünü düşünmektedir⁴¹.

İlgili cümlelerin hem geçmiş zamanı hem de gelecek zamanı karşılayan bir anlama sahip olduğuna ilişkin dil bilimsel mesele, M.Ö. 1. yy.da yaşamış dil bilimci *Nigidius Figulus* tarafından da ele alınmıştır⁴². *N. Figulus*’un bu husustaki görüşleri, eserin devam eden kısımlarında aktarılmaktadır.

⁴⁰ *Quintus Mucius Scaevola*, hukuku sistematik ve bilimsel bir dal olarak ilk kez ele alan, hukuk biliminin kurucusu olarak addedilen hukukçudur. Romalı hukukçu *Pomponius*, *Q. M. Scaevola*’yı *ius civile*’yi ilk kez derleyen kişi olarak tanımlamaktadır. *D. 1.2.2.41: Post hos Quintus Mucius Publii filius pontifex maximus ius civile primus constituit generatim in libros decem et octo redigendo.* | Daha sonra *Publius* oğlu, *pontifex maximus*, on sekiz kitapta muhtelif dallar halinde *ius civile*’yi derleyen *Quintus Mucius* gelir. *Q. Scaevola*’nın babası olarak bahsedilen kişi, Romalı hukukçu *Publius Mucius Scaevola*’dır ve M.Ö. 133 yılında *consul*’luk yapmıştır; hakkında pek fazla bilgi bulunmayan (*Marcus Iunius*) *Brutus*’un 140 yılında *praetor*’luk yaptığı bilinmektedir; yine hakkında fazla bir bilginin olmadığı *Manilius*’un da 149 yılında *consul*’luk yaptığı tahmin edilmektedir. Metinde işaret edilen *P. Mucius Scaevola*, *Brutus* ve *Manilius* dönemlerinin önemli hukuk insanlarıdır. Öyle ki *Pomponius* bu üç hukukçuyu, *ius civile*’nin kurucuları (*fundaverunt ius civile*) olarak adlandırmaktadır. *D. 1.2.2.39: Post hos fuerunt Publius Mucius et Brutus et Manilius, qui fundaverunt ius civile.* | Onları *ius civile*’nin kurucuları *Publius Mucius*, *Brutus* ve *Manilius* takip eder.

Otorite mertebesinde olan bu Romalı hukukçuların görüşleri bu hususta değer arz etmektedir. Brogini, “Retroattività,” 363; Berger, “Ex Post Facto,” 62.

⁴¹ Siber, *Rückwirkung*, 47; David Daube, “Furtum Proprium and Furtum Improprum,” *Cambridge Law Journal* 6 (1937): 232-233; Berger, “Ex Post Facto,” 62-63; Brogini, “Retroattività,” 363.

⁴² Affolter, *intertemporalen Privatrecht*, 20; Marky, “Retroattività,” 249; Laffi, “Irretroattività,” 252.

Aulus Gellius, NA 17.7.4-6

(4) *Itaque P. Nigidius, civitatis Romanae doctissimus, super dubitatione hac eorum scripsit in tertio vicesimo grammaticorum commentariorum.* (5) *Atque ipse quoque idem putat incertam esse temporis demonstrationem, sed anguste perquam et obscure disserit, ut signa rerum ponere videas ad subsidium magis memoriae suae quam ad legentium disciplinam.* (6) *Videbatur tamen hoc dicere suum verbum et “est” “esse” et “erit”: quando per sese ponuntur, habent atque retinent tempus suum; cum vero praeterito iunguntur, vim temporis sui amittunt et in praeteritum contendunt...*

(4) Roma'nın allamelerinden *P. Nigidius*, dil bilgisi tefsirlerine ilişkin yirmi üçüncü kitabında bu belirsizlik hakkında yazmaktadır. (5) Kendisi de hangi zamana işaret edildiğinin şüpheli olduğunu düşünmektedir; ancak [bu hususu] sanki okuyucularını bilgilendirmekten ziyade, hafızasını diri tutmak gayesiyle kendine notlar alıyormuşçasına, oldukça kısa ve üstü kapalı bir şekilde zikretmektedir. (6) Öte yandan, onun anlayışına göre “est” (olur/eder), “esse” (olmak) ve “erit” (olacak/edecek) bağımsız kelimelerdir ve tek başlarına kullanıldıklarında kendi fiil kiplerini (zamanlarını) muhafaza ederler; ancak ne zaman ki yanlarına bir geçmiş zaman sıfat fiili (ortacı) alırlar, o zaman kendi kiplerini (zamanlarını) kaybetmeye zorlanırlar ve geçmiş zamanı işaret ederler...

Anlaşıldığı üzere, metinde yer alan *erit* her ne kadar “olmak” fiilinin etken (*activus*), gelecek zaman (*futurum*), üçüncü tekil şahıs çekimini teşkil etmekteyse de yanına gelen geçmiş zaman sıfat fiili *subruptum* aracılığıyla geçmiş zamanı (da) işaret eden bir hâle bürünmektedir⁴³.

⁴³ Metinde bahsedilen Latince dil bilgisine özgü durum; esasında gelecek zamanlı *erit* fiilinin, geçmiş zaman sıfat fiili olan *subruptum*'la kullanılması halinde değişime uğraması ve geçmişe işaret eden bir yapıya bürünmesidir. Latince dil bilgisinin, Türkçe dil bilgisiyle tam olarak örtüşmemesinden ötürü metnin anlamının kavranması kolay değildir; motamot çeviri yapılması hâlinde ise anlam farklılığı söz konusu olabilecektir. Nitekim Türkçede geçmiş zaman sıfat fiilleri, fiile -mış/-miş veya -dık/-dik eklerinin getirilmesiyle oluşturulur. Bu yapıya sahip kelimelerin (örneğin “edilmiş”, “yapılmış”) geçmiş zamanı

Antik doktrinde *lex Atinia*'nın geriye yürümediğine dair görüşler vardır. Metinden de çıkarılabildiği üzere *Aulus Gellius*, *lex Atinia*'nın geriye yürümediğini düşünmektedir, nitekim kanaatimizce nüktedan bir biçimde okuyucusuna, “*Kanun’un gelecek zamandan başka bir şeye atıfta bulunduğunu kim düşünebilir?*” sorusunu yöneltmektedir⁴⁴. *Cicero* da *lex Atinia*'nın geriye yürümediği ve hatta *lex Atinia* gibi özel hukuku ilgilendiren diğer kanunlar bakımından da katı bir geriye yürüme yasağı olduğu kanaatindedir. Nitekim ona göre hukukta yapılacak değişiklikler, geçmişte yapılan işlemlerin geçerliğini etkilememektedir⁴⁵.

Cic. In Verr. 2.1.42.109

De iure vero civili si quis novi quid instituit, is non omnia quae ante acta sunt rata esse patietur? Cedo mihi leges Atinias, Furias, Fusias, ipsam, ut dixi, Voconiam, omnis praeterea de iure civili: hoc reperies in omnibus statui ius quo post eam legem populus utatur...

Ancak *ius civile*'de bir yenilik teşkil ettirildiği takdirde, şüphesiz evvelden yapılan her şeyin hukuken geçerli olduğunu kabul etmek lüzumlu değil midir? *Atinia*,

işaret ettiği kolaylıkla anlaşılabilir. Bu kelimeler, geniş zamanı yahut gelecek zamanı göstermedikleri hususunda şüpheye yer bırakmazlar. Bu bakımdan, metnin aslına sadık kalarak *subruptum* geçmiş zaman sıfat fiilini Türkçedeki geçmiş zaman sıfat fiil karşılığıyla (“çalışmış”, “çalışın-mış olacak” veya “çalışın-mış olacak olan”) çevirmeyi tercih etmedik. Bunun yerine, okuyucuyu hem geçmişini hem de geleceği işaret ettiği kanısına vardırabilecek “geniş zaman sıfat fiili”ne başvurduk. Nitekim Türkçe dil bilgisinde geniş zaman sıfat fiili, en yaygın şekilleriyle fiile -an/-en, -ıcı/-ıcı ve -ar/-er eklerinin getirilmesiyle oluşturulur ve özellikle **-an/-en** eki aracılığıyla ortaya çıkarılan sıfat fiilin hangi zamana işaret ettiği ancak, sıfat fiilin kullanıldığı cümlelerin bağlamından çıkarılabilecek bir husustur. Bu sıfat fiiller geniş zamanı (zaman kayması sonucunda bazen de gelecek zamanı) işaret edebildiği gibi geçmişe yönelik de olabilirler. Metindeki ikiliği gösterebilmek adına yaptığımız çeviride tartışmaya konu *subruptum erit* ifadesini “**çalışnan**” olarak belirtmiş bulunmaktayız. Türkçede sıfat fiiller hususunda ayrıntılı bilgi için bkz. Tahsin Banguoğlu, *Türkçenin Grameri* (Türk Dil Kurumu Yayınları, 2019), 422 vd.; Zeynep Korkmaz, *Türkiye Türkçesi Grameri – Şekil Bilgisi* (Türk Dil Kurumu Yayınları, 2022), 784 vd. Özellikle geniş zaman sıfat fiillerinin geçmiş zaman işlevi için bkz. Korkmaz, *Grameri*, 807-808.

⁴⁴ *Aulus Gellius*, *Noctes Atticae*'da, zamanında *praetor*'lar tarafından özel yargıç (*iudex*) olarak atanmış olduğunu belirtmiş olsa da hukuk bilgisine sahip olan bir yazardır, fakat hukukçu değildir; bu bakımdan kanaatimizce böyle bir mesele hususunda kendisini otorite olarak kabul etmek mümkün değildir. Oliver, “Aulus Gellius,” 46-47.

⁴⁵ Calzada, “Lex Atinia,” 82; Laffi, “Irretroattività,” 252, 260-261; Marky, “Retroattività,” 252; Brogini, “Retroattività,” 382; Affolter, *intertemporalen Privatrechts*, 21.

Furia, Fufia ve bizzat *Voconia* kanunlarını ve *ius civile*'ye ilişkin diğer kanunları ele alalım: hepsinde ortak olan bir şey vardır, yürürlüğe girmelerinden sonra cemiyeti bağlayan hükümleri.

Öte yandan *lex Atinia*'nın geriye yürüdüğü görüşü çağdaş doktrinde ağırlıklı olarak kabul görmektedir. Bu husustaki görüşler, Kanun'un çalıntı malların kazandırıcı zamanaşımı ile kazanılmasının önüne geçilebilmesi amacıyla çıkarıldığı olgusunu ortak nokta olarak ele almaktadırlar. Nitekim, Kanun'la, geçmişte işlenen hırsızlık suçu (*furtum*) neticesinde ele geçirilmiş olan malların mülkiyetinin, Kanun çıktıktan sonra kazandırıcı zamanaşımı (*usucapio*) ile kazanılması önlenmek istenmektedir⁴⁶. Ancak M.Ö. 2. yy.da çıkarıldığı tahmin edilen Kanun'un bu hükmünün gerekliliği de tartışma konusudur.

M.Ö. 449 yılında çıkarılan XII Levha Kanunu'nda hırsızlık suçunun failinin, çaldığı malın mülkiyetini hiçbir şekilde kazandırıcı zamanaşımıyla kazanamayacağına zaten hükmedilmektedir⁴⁷. M.Ö. 5. yy.da düzenlenmiş bir kuralın, üç yüz yıl sonra, M.Ö. 2. yy.da tekrar ve birebir şekilde ele alınmış olması makul değildir ve bu durum bir çelişki ve bir ikilik yaratmaktadır. Bu hususu açıklamak üzere doktrinde, Kanun'un esasından yola çıkılarak birtakım görüşler ileri sürülmüştür⁴⁸.

Bir görüş kapsamında, ilgili çağda Roma'nın Kuzey Afrika'dan İtalya'nın tümüne yayılan geniş topraklarda yaşayan nüfusunun büyüklüğünün ve çeşitliliğinin gölgesinde XII Levha Kanunu'nun

⁴⁶ Affolter, *intertemporalen Privatrecht*, 20; Laffi, "Irretroattività," 250.

⁴⁷ Tabula I, 22: *rei subruptae aeterna auctoritas est*. | Çalıntı şeyin üzerindeki *auctoritas* ebedidir.

Gaius da XII Levha Kanunu'ndaki hükmü kendi ifadesiyle aktarmaktadır. *Gai. Inst.* 2.45: *...nam furtiuam lex XII tabularum usucapi prohibet...* | ...XII Levha Kanunu çalınan malın kazandırıcı zamanaşımıyla kazanılmasını yasaklar... Daube, "Furtum," 217; Bülent Tahiroğlu, *Roma Hukukunda Furtum* (İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1975): 66; Laffi, "Irretroattività," 251; Crawford, *Volume II*, 578-579.

⁴⁸ Kanun'da çalınan şey ile kastedilenin, hırsızlığı da içine alan geniş bir suç yelpazesini karşılayan *furtum* suçunda "hile yolu ile ele geçirilen taşınmaz şey" (*res furtiva*) kavramından farklı olarak yalnızca "gizlice gerçekleştirilen hırsızlık neticesinde çalınan taşınır mal" (*res subrepta*) olduğuna dair konumuz dışında kalan Huvelin'e ait eleştiriye açık görüş hakkında bkz. Daube, "Furtum," 217 vd. ve Tahiroğlu, *Furtum*, 66-67. Özellikle ilgili görüşün, bizzat sahibi olan Huvelin tarafından terk edildiğine ilişkin bkz. Daube, "Furtum," 234 dn. 49.

unutulmaya yüz tuttuğu ve bu dönemde hırsızlık vakalarının artmasının toplumda infiale sebep olduğu; *lex Atinia*'nın da XII Levha Kanunu'nda yer almakla birlikte kadük hâle gelmiş çalıntı malların kazandırıcı zamanaşımı ile kazanılamayacağına ilişkin hükmünü diriltmek, toplumsal infiali hafifletmek ve nihayetinde kamu düzenini yeniden tesis etmek amacıyla çıkarıldığı savunulmaktadır⁴⁹. Bu görüşü temel alarak ortaya konulan benzer bir görüş çerçevesinde XII Levha Kanunu'nda öngörülen kazandırıcı zamanaşımı süresinin kısalığının⁵⁰, bu hukuki kurumun kötü niyetli kişiler tarafından suistimal edilmesine yol açtığı ve bu durumun, hükmün *lex Atinia* ile yenilenmesine zemin hazırladığı da ifade edilmektedir⁵¹. Ancak XII Levha Kanunu'nun *Iustinianus* Dönemi'nin bitimine kadar yürürlükte kalan⁵² ve *Cicero*'dan öğrendiğimiz üzere Geç Cumhuriyet Dönemi'ne kadar hükümleri Romalı çocuklar tarafından dahi ezberlenen⁵³ bir kaynak olduğu göz önünde bulundurulursa, ilgili hükmün unutulup bir kenara bırakılması kanaatimizce olası görünmemektedir.

Mommsen tarafından ortaya konulan ikinci bir görüş kapsamında, XII Levha Kanunu'ndan farklı olarak *lex Atinia* ile, çalıntı malı kazandırıcı zamanaşımıyla kazanmasına engel olunmak istenen kimsenin, hırsızdan ziyade malı hırsızdan devralan üçüncü kişiler olduğu ileri sürülmektedir. Nitekim bu ikinci görüşe göre, XII Levha Kanunu'nda çalıntı malı kazandırıcı zamanaşımı ile kazanması önlenen kimse yalnızca o malı çalan kişi, yani hırsızdır. Fakat bu yasak, hırsızdan ilgili malı devralmış olan üçüncü kişilere yaygın değildir. XII Levha Kanunu bu hususta suskun kalmış, hukuki boşluk ise daha sonra *lex Atinia* ile doldurulmuştur. XII Levha Kanunu'nun ilgili hükmünün bu hususa ilişkin bir düzenleme içermemesi sebebiyle çalıntı malın üçüncü kişilerce kazanılmasının önüne geçilememesi dolayısıyla *lex Atinia*

⁴⁹ Calzada, "Lex Atinia," 79-80, 86; Brogini, "Retroattività," 365.

⁵⁰ Bu süre taşınmazlarda 2 yıl, taşınırlarda 1 yıldır. Tabula VI, 3: *usus auctoritas fundi biennium (esto. ?ceterarum rerum? annus esto.)* | Kazandırıcı zamanaşımı (*usus auctoritas*) taşınmazlarda 2 yıl, diğer şeyler için 1 yıl olsun. Özcan Karadeniz Çelebican, *Roma Eşya Hukuku* (Turhan Kitabevi, 2015), 182; Calzada, "Lex Atinia," 85.

⁵¹ Ulrich von Lübtow, "Die Ersitzung gestohlener Sachen nach dem Recht der XII Tafeln und der lex Atinia," içinde *Festschrift Fritz Schulz – Erster Band*, ed. Werner Flume (Hermann Böhlau Nachfolger, 1951), 266; Calzada, "Lex Atinia," 89.

⁵² Okandan, "Kaynaklar," 460.

⁵³ *Cic. De Leg. 2.59: Discebamur enim pueri XII ut carmen necessarium...* | Biz, şayet çocuklar olarak, XII [Levha Kanunu]'yi lüzumlu bir şiir gibi öğreniyorduk.

çıkarılmıştır. Kanun'un çıkarılmasıyla yalnızca çalıntı malı devralmış üçüncü kişilerin ilgili malı kazandırıcı zamanaşımı ile kazanmasının önüne geçilmemiş, aynı zamanda *lex Atinia* çıkarılmadan evvel çalınan ve üçüncü kişilere devredilen mal üstündeki kazandırıcı zamanaşımı süresini henüz doldurmamış olan bu üçüncü kişiler aleyhine Kanun geriye yürütülmüş ve kalan süreyi doldurarak ilgili çalıntı malları kazanmaları önlenmiştir^{54, 55}. Şayet Kanun geriye yürümemiş olsaydı, XII Levha Kanunu'nun yürürlükte olduğu anda çalıntı malı devralan üçüncü kişi, önünde sonunda kazandırıcı zamanaşımı ile bu malı kazanma imkânını elde edebilecekti.

Bu görüşle bağlantılı olan üçüncü bir görüş kapsamında ise, hırsız tarafından çalınmış olan malın üçüncü kişiye devredilmesinin ardından kazandırıcı zamanaşımı ile bu üçüncü kişi tarafından kazanıldığı ana kadar Kanun'un geriye yürüdüğü savunulmaktadır. Bu görüş, Kanun hükmünün geriye yürüdüğü noktanın belirsizliğini esas almaktadır. Nitekim geriye yürüme hâlinin nerede sonlanacağına ilişkin metinden çıkarılabilecek bir ifade mevcut değildir. Çalıntı malın üçüncü kişiler tarafından Kanun'un çıkarılmasından önce kazandırıcı zamanaşımı ile kazanılmış olması hâlinde dahi malın asıl sahibinin bir *auctoritas*'ının olabileceği bu kapsamda düşünülmektedir. Kanaatimizce bu son görüş isabetli değildir ve Roma

⁵⁴ von Lübtow, "Lex Atinia," 264-265; Laffi, "Irretroattività," 251; Daube, "Furtum," 231-233; Brogini, "Retroattività," 365; Tahiroğlu, *Furtum*, 66.

⁵⁵ Bu düşüncüyü Pomponius da desteklemektedir. *D. 41.3.24 pr.: Ubi lex inhibet usucapionem, bona fides possidenti nihil prodest.* | Kanun kazandırıcı zamanaşımını yasaklıyorsa [bu] iyiniyetli zilyedin yararına değildir.

Belirtilmelidir ki *Gaius*'un da *lex Atinia*'yla esasında iyiniyetli üçüncü kişilerin kazandırıcı zamanaşımı ile çalıntı mal kazanmasının önüne geçildiğinin farkında olduğu ve bu hususu *Institutiones*'inde irdelediği; ancak ilerleyen dönemlerde, yazdıklarının değişikliğe uğratılması suretiyle bu kuralın kaynağının XII Levha Kanunu'ymuş gibi yansıtıldığı ileri sürülmektedir. Calzada, "Lex Atinia," 86. Değiştirildiği ileri sürülen metin için bkz. *Gai. Inst. 2.49: Quod ergo uulgo dicitur furtuarum rerum et ui possessorum usucapionem per legem XII tabularum prohibitam esse, non eo pertinet, ut ne ipse fur quiue per uim possidet, usucapere possit (nam huic alia ratione usucapio non competit, quia scilicet mala fide possidet), sed nec ullus alius, quamquam ab eo bona fide emerit, usucapiendi ius habeat.* | Genel olarak ifade edildiği üzere, XII Levha Kanunu'ndaki çalıntı veya zilyetliği zorla ele geçirilen malların kazandırıcı zamanaşımı ile kazanılması yasağı hırsızın veya zilyetliği zorla ele geçiren kimsenin kazandırıcı zamanaşımı ile mülkiyeti kazanmasının önlenmesi demek değildir (nitekim kazandırıcı zamanaşımı onlara başka bir sebepten, kötüniyetli olmaları yüzünden işlememektedir); bunun yerine, hiç kimsenin, iyiniyetli bir biçimde satın almış olsalar dahi, kazandırıcı zamanaşımı ile ilgili şeyin mülkiyetini kazanma hakkının olmadığı anlamına gelir.

Hukuku'nun hakkaniyet anlayışıyla bağdaşmamaktadır; doğru olduğu kabul edildiği takdirde, *lex Atinia* vasıtasıyla, evvelden kazandırıcı zamanaşımı ile kendilerine yeni bir hukuki durum tesis edilmiş olan kişilerin haklarının korunmamış olduğu ve –modern tabirle– hukuk güvenliğinin sarsılmasına imkân yaratıldığı sonucuna varılacaktır⁵⁶.

Lex Atinia'nın hukuk sistemine XII Levha Kanunu'nda yer almayan bir yenilik getirip getirmediğini; ama daha önemlisi geriye yürüyüp yürümediğini, yürüdüyse de hangi hukuki olaylar özelinde yürüdüğünü kesin olarak tespit etmek mevcut verilerle imkânsızdır. İlgili hususlara ilişkin yukarıda aktarılan antik tartışmanın nasıl sonuçlandığı ve nasıl bir karara bağlandığı bilinmediği⁵⁷ gibi Kanun metninin ancak küçük bir kısmı günümüze ulaşabilmiştir. Kanun'un bu husustaki uygulamasına ilişkin bir somut olaya da kaynaklarda rastlanmamaktadır. Öte yandan XII Levha Kanunu ve *lex Atinia* arasındaki nüansı en isabetli şekilde ortaya koyanın Mommsen'e ait ikinci görüş olduğu⁵⁸, bu bakımdan da esas itibarıyla Kanun'un geriye yürümüş olduğu kanaatindeyiz.

Ancak burada asıl odaklanılması gereken yer Kanun'un gerçekten geçmişe etkili olup olmadığının kati surette tespitinden ziyade Romalı hukukçuların bu hususta teorik bir tartışma yürütmüş olduklarının fark edilmesidir. Elbette ki ilgili Romalı hukukçuların Kanun'un kötü bir dille yazılmasından ötürü uygulanacağı zamanın belirsiz olmasıyla sınırlı bir tartışma yürütmüş olmaları mümkündür. Nitekim Kanun'un geriye yürüdüğüne dair düşünce, *Noctes Atticae* metninden aktarıldığı kadarıyla

⁵⁶ Laffi, "Irretroattività," 252; Broggin, "Retroattività," 364. "Kazanılmış hak" kavramının cümle içinde kullanılmamasına özen gösterilmiştir. Nitekim Roma Hukuku'nun hiçbir evresinde işbu kavrama başvurulduğu vaki değildir. Broggin, "Retroattività," 401.

⁵⁷ Daube, "Furtum," 234 dn. 48.

⁵⁸ Kaser, ilgili görüşün muteber olmadığını ve XII Levha Kanunu'nun yalnızca hırsızın kazandırıcı zamanaşımı ile çalıntı malı kazanmasını önlemediğini, bu yasağın aynı zamanda üçüncü kişilere de yaygın olduğunu düşünmektedir. Ona göre, eğer ilgili görüşte savunulan durum gerçek olsaydı ve dolayısıyla XII Levha Kanunu yalnızca hırsız bakımından kazandırıcı zamanaşımı ile kazanmayı önleseydi; XII Levha Kanunu'nun bu hususta yürürlükte olduğu dönemde, hırsızlık mağdurunun açacağı davada spesifik olarak davalının "hırsız" olduğunu mutlak surette ispatlaması gerekecekti, ancak eski dönemlerden o zamana, davacının böyle bir ispata başvurusu gerekli değildi ve kim tarafından yapıldığı fark etmeksizin yalnızca hırsızlık eylemine maruz kaldığını ispat etmesi yeterli olmaktadır. Max Kaser, *Eigentum und Besitz im älteren römischen Recht* (Böhlau-Verlag, 1956), 96.

yalnızca tartışmalı *subruptum erit* ifadesinin geçmişe yönelik olup olmadığı noktasında, yani dil bilgisel bir mesele etrafında şekillenmektedir. Bununla birlikte, Kanun'un geriye yürümesinin ya da bu ihtimalin ortaya çıkmasının, Romalı hukukçular tarafından yadırgandığı ve bu tartışmaya yol açtığı; bu durumun ise, ilgili dönemde kanunların geriye yürümemesi gerektiğine dair var olan bir düşünceden kaynaklandığı ileri sürülebilir. Her iki olasılıkta da ilgili hukukçuların kanunların zamansallığıyla ilgili bir fikir sahibi olduğu anlaşılmaktadır⁵⁹.

Kanaatimizce *lex Atinia* özelinde ortaya çıkan tartışmadan, Geç Cumhuriyet Dönemi'nde hukuk camiasının, kanunların zamansallığı hususunda geçmiş dönemlere nazaran belirli bir olgunluğa ulaştığı ve bununla bağlantılı olarak kanunların geriye yürümemesi gerektiğine dair bir anlayışa da sahip oldukları sonucuna ulaşılmalıdır.

C. Kanunların Geriye Yürümezliği Anlayışı ve Geç Cumhuriyet Dönemi Kanunlarındaki Gelişmeler

Lex Atinia örneği üzerinden, Geç Cumhuriyet Dönemi'nde, kanunların zamansallığı hususunda bir bilinç geliştirildiğine ve bununla yakından ilgili bir kavram olan kanunların geriye yürümezliği hususunda bir anlayışın şekillenmeye başladığına dair emarelere ulaşılmaktadır. Öte yandan, ilgili gelişim yalnızca bu tartışma özelinde değil fakat bu dönemde çıkarılan kanunlarda yapılan somut ve gözle görülür değişikliklerden, özellikle

⁵⁹ Affolter, *intertemporalen Privatrecht*, 20; Laffi, "Irretroactivita," 248-250, 252-253; Brogginì, "Retroactivita," 363; Marky, "Retroactivita," 244, 248, 253 dn. 1, 255. Öyle ki ilgili hukukçuların çağdaşı olan ünlü Romalı hukukçu *Pomponius*'un başka bir hukuki kuruma ilişkin benzer bir tartışmayı yürütmüş olması, esasında meselenin, kanunların zamansallığıyla ilgili olduğu tezini kuvvetlendirmektedir. D. 50.16.123 (*Pomponius libro 26 ad Quintum Mucium*): *Verbum "erit" interdum etiam praeteritum nec solum futurum tempus demonstrat. Quod est nobis necessarium scire et cum codicillis ita confirmati testamento fuerint: "quod in codicillis scriptum erit", utrumne futuri temporis demonstratio fiat an etiam praeteriti, si ante scriptos codicillos quis relinquit. Quod quidem ex voluntate scribentis interpretandum est. | "Erit" (Olacak) fiili sadece gelecek zamana değil, bazen geçmiş zamana da delalet eder. Özellikle vasiyetname zeylinin vasiyetnamede "vasiyetname zeylinde yazılan ne ise" şeklinde tanınmış olduğu hallerde; eğer vasiyetçi zeyli evvelden düzenlediyse, [bu cümleyle] gelecek zaman mı yoksa geçmiş zaman mı kastedilmiştir; işte bu hususu bilmek bizim için zaruridir. Laffi, "Irretroactivita," 250 dn. 10; Marky, "Retroactivita," 249.*

kanunların yazımında başvurulan birtakım özellikli yöntemler üzerinden izlenebilmektedir.

Erken Cumhuriyet Dönemi'nde kanunlar kısa, sade hükümlerden oluşmaktaydı. Bu dönemde, hükümlerde kullanılan dilin sözlü kültürün etkisi altında şekillendiği ve terminolojik bir yapıya sahip olmaktan ziyade günlük konuşma diline yakın ifadeler barındırdığı görülmektedir. Bu özellikleriyle XII Levha Kanunu, erken dönem kanunlarının tipolojisini yansıtan en belirgin örneklerden biridir. Ancak, Geç Cumhuriyet Dönemi'nde, kanun hükümlerinin daha uzun, ayrıntılı ve sistematik bir şekilde yazıldığı dikkat çekmektedir. Bu dönemde, kanunların düzenleme altına aldığı meseleler ve bunlara ilişkin unsurlar, açık ve muntazam bir şekilde hükümlerde yer almaya başlamış; önceki dönemlerle kıyaslandığında kanunların yazım tarzı ve içeriğinde önemli bir gelişim kaydedilmiştir⁶⁰. Nitekim Geç Cumhuriyet Dönemi'nde kanun koyucunun kanunları düzenlerken daha titiz hareket ettiği gözlemlenmektedir⁶¹.

Geç Cumhuriyet Dönemi'nde, kanunların geriye yürümemesinin bilinçli bir şekilde istenmeye başlaması ile *fides*⁶² ilkesinin gelişimi arasında bir bağlantı vardır. Bu ilkenin temelinde, hukuk sükelerinin hukuk sistemine, kanunlara ve onların teşkiline vesile olan kanun koyucuya güven duyma ihtiyacı ve tüm bu silsilenin güvenilir temellere dayanma gereği yatmaktadır. Kişiler attıkları adımların ne sonuçlar doğurabileceğini veya doğurmayacağını bilerek adım atabilmelidir, hareketlerinin sonuçları onlar açısından

⁶⁰ Marky, "Retroattività," 243-244.

⁶¹ Siber, *Rückwirkung*, 48.

⁶² (Tr. Güven) Verilen sözün tutulması, sorumlulukların kendiliğinden yerine getirilmesi, kendisine güvenilen kişinin bu güvene layık olduğunu gösterecek şekilde dürüstçe hareket etmesi gibi anlamlara gelen kavramdır. Romalılar *fides*'i en önemli erdemlerden (*virtus*) birisi olarak kabul etmekteydi. Umut, *Lügat*, 73.

Roma Hukuku'nda özel hukuk ilişkilerinin teşkili, sürdürülmesi ve sona erdirilmesi bakımından esas alınan ve daha dar anlamı hukuki bir kavram olarak ortaya *bona fides* (terimin Türk Hukuku'ndaki ikili yapısı çerçevesinde Türkçeye hem iyiniyet hem de dürüstlük olarak çevrilebilmektedir) çıkmaktadır. Özel hukuka ilişkin *bona fides*'in yanında daha ziyade kamu hukukuyla bağlantılı olup geniş bir şekilde yorumlanmaya müsait *fides publica* kavramı da vardır. Bu kavram, kanunların iyi niyetli ve toplum yararına olacak şekilde uygulanması anlamına da gelir. Özellikle Geç Cumhuriyet Dönemi'nde, hem *bona fides*'in hem de *fides publica*'yı kapsayan *fides*'in ihlalinin, toplumsal yaşamın bozulmasına sebep olacağı düşünülmekteydi. Marc de Wilde, "Fides publica in Ancient Rome and its reception by Grotius and Locke," *Tijdschrift voor Rechtsgechiedenis* 79 (2011): 458-460.

öngörülebilir olmalıdır. Bu güveni ise hukuk sistemine kanun koyucu eliyle getirilen bir normun, o normun çıkarılacağını tahmin etmeleri mümkün olmayan kişilerin geçmişteki hareketlerini de kapsayacak şekilde geriye yürütülmesine mâni olmak, bunu yasaklamak sağlayacaktır⁶³.

Kanunların geriye yürümezliğine ilişkin anlayış çerçevesinde, kanunların yazım şekilleri ve içerikleriyle bağlantılı olarak, kronolojileri tam anlamıyla takip edilemeyen ve kaynakları veya çıkış noktaları tam olarak tespit edilemeyen birtakım yöntemlere başvurulduğu görülmektedir. Bu yöntemler kanun metinlerinde eskisinden farklı fiil kipine başvurulması, kanunların geçmişe etki etmesini engelleyen belirli ifadelerin kullanılması ve de kanunların üzerinde yürütüldüğü olayların sınırlarının açık bir şekilde belirlenmesi şeklinde sınıflandırılabilir.

1. Fiil Kipi

Geç Cumhuriyet Dönemi kanunlarında göze çarpar bir şekilde zamanın dikkate alındığı ilk nokta, metinde başvuru olan “fiil kipi”ydi. XII Levha Kanunu gibi Erken Cumhuriyet Dönemi’nde çıkarılan kanunların yazımında “*imperativus*” (emir kipi) veya daha ziyade “*praesens*” (geniş zaman veya şimdiki zaman) kullanılmaktayken⁶⁴; zaman farkındalığının edinildiği Geç Cumhuriyet Dönemi’nde çıkarılan kanunların yazımında, daha ziyade *futurum simplex* (gelecek zaman) veya gelecekte gerçekleşecek veya tamamlanacak şeyleri ifade etmeye yarayan *futurum perfectum (exactum)* fiil kipi tercih edilmeye başlamıştır⁶⁵.

2. Kanunların Geriye Yürümesini Engelleyici İfadelerin Kullanımı

Geç Cumhuriyet Dönemi’nin başlarında, yalnızca kanun metinlerinde gelecek zaman fiil kipine başvurularak kanunların geriye yürümesinin önüne geçilmekteydi. Ancak M.Ö. 2. yy.ın ikinci yarısından itibaren çıkarılan

⁶³ Marky, “Retroattività,” 248, 254; Brogini, “Retroattività,” 386-387; Fritz Schulz, *I principii del diritto romano*, çev. Vincenzo Arangio-Ruiz (Casa Editrice Sansoni, 1946), 199, aktaran: Marky, “Retroattività,” 254; Yılmaz, “Geriye Yürümezlik,” 61.

⁶⁴ Kanun metinlerinde daha ziyade emir kipine veya geniş zaman/şimdiki zamana başvuruluyor olması, bu dönemde çıkarılan kanunların, örf ve âdetle bağlantılı kesin ve derhâl uygulanacak hükümler içerdiğini göstermektedir. Marky, “Retroattività,” 243; Brogini, “Retroattività,” 357.

⁶⁵ Marky, “Retroattività,” 243-244; Siber, *Rückwirkung*, 47.

kanunlarda, bunun yanı sıra daha karmaşık yöntemlere başvurulmaya başlanmıştır. Bu yöntemlerden en önemlisi, kanunlara geçmişe etkili olmalarını engelleyici özel ibarelerin, cümleciklerin yerleştirilmesidir. “*Post hanc legem*”⁶⁶ ifadesi ve benzer anlamlara gelen “*post hac*” veya “*post hac lege*” gibi⁶⁷ ifadeler bu dönemde çıkarılan kanunlarda rastlanmaktadır. Ayrıca kimi zaman çıkarılmalarından evvel gerçekleşen olgulara ve olaylara etkili olmayacaklarının dolayısıyla bildirildiği “*ante hanc legem*”⁶⁸ ifadesine kanunlarda başvurulmuştur⁶⁹. Bu ifadeleri içeren kanunların sayılarının özellikle M.Ö. 1. yy.dan itibaren artış gösterdiği görülmektedir⁷⁰.

Post hanc legem, post hac, post hac lege, ante hanc legem gibi ifadeleri içermeyen kanunların kendiliğinden geçmişe etkili olduğu söylenememektedir. Öte yandan ilgili ifadelerle sahip kanunların, bu ifadeler vasıtasıyla, salt lafzi yorumla dahi geriye yürütölmelerinin önüne geçilmiştir⁷¹.

⁶⁶ Latince bu cümlecik Türkçeye, “(bu) kanunu takiben” veya “(bu) kanundan sonra” şeklinde çevrilebilmektedir. *Cicero*’nun aktardığı bir anekdot, bu ifadenin işlevselliğini vurgular niteliktedir. *Cicero, Pro Rabirio Postumo* 6.14: *Glaucia solebat, homo impurus, sed tamen acutus, populum monere ut, cum lex aliqua recitaretur, primum versum attenderet. Si esset “dictator, consul praetor, magister equitum” ne laboraret; sciret nihil ad se pertinere; sin esset “Quicumque post hanc legem”, videret ne qua nova quaestione adligaretur.* | Namussuz ama bir o kadar da zeki bir adam olan *Glaucia*, zamanında insanlara, herhangi bir kanundan bahsedildiğinde [kanunun] mukaddimesine dikkat etmelerini öğütlerdi. Eğer [mukaddime] “*dictator, consul, praetor, magister equitum*” şeklindeyse endişelenmelerine mahal yoktur, nitekim [kanunun] onlarla alakası yoktur; ama “her kim **(bu) kanundan sonra**” şeklindeyse yeni meselelere bulaşmaktan sakınmalarında fayda vardır. Marky, “*Retroattivita*,” 245; Siber, *Rückwirkung*, 46, Broggin, “*Retroattivita*,” 359. Laffi, bu anekdotun, özellikle ceza kanunları bakımından geçerli olduğunu düşünmektedir. Laffi, “*Irretroattivita*,” 266.

⁶⁷ *Post hac*, “bundan sonra”; *post hac lege*, “bu kanunla” anlamlarına gelmektedir. Lafız içerisinde kanunların geriye yürüyüp yürümemesiyle ilgili olarak *praeteritus/-a/-um* (evvel; geçmiş) ve *futurus/-a/-um* (ileriki; gelecek) sıfatları ile *ante* (önce; evvel) ve *post / postea* (sonra; bundan böyle) zaman zarflarına da başvurulmuştur. Adolf Berger, “*Ex Post Facto*,” 62.

⁶⁸ Latince “(bu) kanundan önce” anlamına gelmektedir.

⁶⁹ Marky, “*Retroattivita*,” 245-246, 262.

⁷⁰ Broggin, “*Retroattivita*,” 360; Calzada, “*Lex Atinia*,” 77; Laffi, “*Irretroattivita*,” 264.

⁷¹ Affolter, *intertemporalen Privatrecht*, 21; Marky, “*Retroattivita*,” 245; Siber, *Rückwirkung*, 47-48; Laffi, “*Irretroattivita*,” 264; Broggin, “*Retroattivita*,” 360.

3. Kanunların Zamansal Olarak Üzerinde Yürütüldüğü Farazi Olayların Sayılması

Kanunların geriye yürütmesinin önlendiği bir diğer yöntem ise, kanunlarda, normun üzerinde yürütüleceği farazi olayların ortaya çıkış zamanına göre sayılmasıdır⁷². Bu kanun yazım yöntemi çerçevesinde, çıkarıldığı tarihten önce başlamış ve tamamlanmış fiillerin ve işlemlerin dışlanması sağlanarak kanunların bunları etkileyecek biçimde uygulanması yasaklanmıştır. Bu yöntem çerçevesinde kanun koyucu, kanunlarda açık bir biçimde gelecekte gerçekleşecekleri rahatlıkla anlaşılabilir olacak olayları sayma yoluna gitmiştir⁷³.

D. Kanunların Geriye Yürümezliğine İlişkin Kanun Örnekleri

1. *Lex Papiria de Sacramentis* ve *lex Plaetoria de Iurisdictione* Örnekleri

Geç Cumhuriyet Dönemi'nde kanunlarda zaman kavramının belirginleşmeye başladığının ilk emarelerine *lex Papiria de sacramentis*⁷⁴ ve *lex Plaetoria de iurisdictione*⁷⁵ de ulaşılabilmektedir. Geç Cumhuriyet Dönemi'ne ait oldukları kesin olmakla birlikte çıkarılma tarihlerinin belirsizliğini koruduğu⁷⁶ bu iki *plebiscita*'nın gelecek zamana başvurularda yazıldıkları görülmektedir.

*Lex Papiria de sacramentis*⁷⁷

(Q)uicumque praetor posth(a)c factus erit, qui inter ciues
ius dicet, tresuiros capitales populum rogato, (i)ique

⁷² Marky, "Retroattività," 245.

⁷³ Siber, *Rückwirkung*, 47-48.

⁷⁴ Tarihi net olmamakla birlikte *praetor peregrinus* makamının ihdas edildiği M.Ö. 241 yılından önce olmayan bir tarihte çıkarılan ve genel kaniye göre *tresviri capitales*'in seçim usulünü düzenleyen bir *plebiscitum*'dur. Crawford, *Volume II*, 733.

⁷⁵ Tarihi net olmamakla birlikte M.Ö. 3. yy.da *tribunus plebis* makamında bulunan *M. Plaetorius* tarafından çıkarıldığı düşünülen *plebiscitum*'dur. Kanun'la *praetor urbanus*'un görev tanımı tekrar düzenlenmiş ve ona gün boyu adalet işleriyle uğraşması görevi yüklenmiştir. Crawford, *Volume II*, 731-732.

⁷⁶ Her iki kanunun da M.Ö. 3. yy. ile 2. yy. arasında, ama her halükârda *praetor peregrinus* makamının ihdas edildiği yıl olan M.Ö. 241'den sonra kanunlaştırıldıkları tahmin edilmektedir. Marky, "Retroattività," 244.

⁷⁷ Esas alınan kanun metni için bkz. Crawford, *Volume II*, 733-735.

tresviri (capitales), quicumque (posthac fa)cti erunt, sacramenta ex(igunto) iudicantoque (eodemque iure sunt, uti ex legibus plebeique scitis exigere iudicareque esse esseque oportet).

Bundan böyle **praetor olarak atanacak kimse**, vatandaşlar arasında adaleti sağlayan kişi olarak, *tresviri (capitales)*'nin halk nezdinde seçilmesini sağlayacak ve bundan böyle **tresviri (capitales)**⁷⁸ **olarak atanacak kimseler** ise, *leges*'e ve *plebiscita*'ya uygun olarak *sacramenta*⁷⁹ alacak ve hüküm verecektir.

Lex Plaetoria de iurisdictione⁸⁰

(P)raetor urbanus qui nunc est quique posthac (factus erit) duo lictores apud se habeto i(u)sque (per) supremam ad solem occasum (i)usque inter ciues dicito.

Hâlihazırda **praetor urbanus olan ve bundan sonra atanacak kimse**, yanında iki *lictor* bulunduracak ve gurup vaktinin son saatine değin vatandaşlar arasında adaleti sağlayacaktır.

İki kanunda da birtakım devlet görevlileri için, görevlerinde izleyecekleri usûl hususunda bir yol haritası çizilmektedir. Bu bağlamda bu kanunlar idari fonksiyonu haizdir⁸¹. Ancak önemli olan, bu iki kanunun gelecek zaman diliyle ve birtakım geleceği işaret eden özellikli ifadelerden müteşekkil vaziyette yazılmış olmalarıdır. Nitekim *lex Papiria de sacramentis*, gelecekte *praetor (peregrinus)* ve *tresviri capitales* olarak atanacak kimselere; *lex Plaetoria de iurisdictione* de yine gelecekte *praetor urbanus* olarak atanacak kimselere yol göstermektedir. Gelecek zaman ile yazılmaları sonucunda her iki kanunda da önceki devlet görevlileri kapsam dışında bırakılmakta ve âdeta dışlanmaktadır. Bu şekilde ilgili kanunların geriye yürümesinin önüne geçildiği söylenebilmektedir.

⁷⁸ Roma'da şehir güvenliğinden sorumlu olan ve adli meselelerde kısmen yargılama yetkisine sahip düşük düzeyli *magistratus*'tur. Berger, *Dictionary*, 742.

⁷⁹ *Legis actio sacramenti*'de dava taraflarının yatırdığı bir miktar paradır. Davayı kazanan taraf yatırdığı *sacramentum*'u geri alır, davayı kaybeden tarafın *sacramentum*'u ise dava masrafı olarak devlete geçerdi. Berger, *Dictionary*, 542-543; Umur, *Lügat*, 186-187.

⁸⁰ Esas alınan kanun metni için bkz. Crawford, *Volume II*, 731-732.

⁸¹ Broggin, "Retroattività," 359.

2. Lex Falcidia Örneği

Geçmişe etkili olmanın önüne geçen bir ifade olarak “*post hanc legem*” cümlecığının kullanımı, açık bir şekilde *lex Falcidia*⁸², da gözlemlenebilmektedir⁸³.

D. 35.2.1 pr. (Paulus libro singulari ad legem Falcidiam)

*Lex Falcidia lata est, quae primo capite liberam legandi facultatem dedit usque ad dodrantem his verbis: “Qui cives Romani sunt, qui eorum **post hanc legem rogatam** testamentum facere volet, ut eam pecuniam easque res quibusque dare legare volet, ius potestasque esto, ut hac lege sequenti licebit”. Secundo capite modum legatorum constituit his verbis: “Quicumque civis Romanus **post hanc legem rogatam** testamentum faciet, is quantam cuique civi Romano pecuniam iure publico dare legare volet, ius potestasque esto, dum ita detur legatum, ne minus quam partem quartam hereditatis eo testamento heredes capiant...”*

Birinci maddesiyle, terekenin dörtte üçüne kadar tasarruf etme hakkı tanıyan *lex Falcidia* şu şekildedir: “Vasiyetname düzenleme niyetinde olan Roma vatandaşları, **bu Kanun’dan sonra**, belirledikleri herhangi bir kimseye paralarını ve mallarını vasiyet etme hakkına ve kudretine, müteakip madde gereğince, sahip olacaklardır.” İkinci maddede, vasiyetname ile bırakılabilecek mal miktarı şu şekilde zikrolunmuştur: “**Bu Kanun’dan sonra** vasiyetname düzenleyecek olan Roma vatandaşları, kamu hukuku⁸⁴ icabı, [atanmış]

⁸² M.Ö. 50 veya 40 yılında, mirasçıların mirası kabul etmedikleri zaman, vasiyetname ile belirli mal bırakma imkânlarının da bătıl olması halini ortadan kaldırmak üzere çıkarılan ve belirli mal vasiyeti karşısında atanmış mirasçıya, terekenin net tutarının ¼’ünün kalmasını zorunlu kılan ve dolayısıyla malvarlığının ¾’ünden fazlasının belirli mal olarak bırakılmasını yasaklayan bir *plebiscitum*’dur. Umut, *Lügat*, 117; Crawford, *Volume II*, 779.

⁸³ Brogini, “Retroattività,” 360; Laffi, “Irretroattività,” 265.

⁸⁴ Roma Hukuku’nda vasiyetnamelerin özel hukuku ilgilendirdikleri şüphesizdir, bununla birlikte kamuyu ve kamu hukukunu ilgilendiren bir tarafları da vardır. Öyle ki Romalı hukukçu *Papinianus*, vasiyetname düzenlemenin kamu hukukunun alanına girdiğini savunmaktadır. D. 28.1.3 (*Papinianus libro 14 quaestionum*): *Testamenti factio non privati*,

mirasçılarının terekenin dörtte birinden daha azını edinmemesi koşuluyla, başka bir Roma vatandaşına istedikleri miktarda parayı vasiyet etme hakkına ve kudretine sahip olacaklardır...”

Kanun’la, vasiyetname ile terekenin en fazla dörtte üçünün belirli mal bırakılabileceğine ve mirasbırakanın atanmış mirasçılarının mirasın en az dörtte biri üzerinde hak sahibi olduğuna dair kural getirilmiştir⁸⁵.

Kanun hükümlerinden anlaşılacağı üzere bu kural, ancak Kanun’un çıkarılmasından sonra yapılacak vasiyetnameler bakımından geçerli kılınmış; Kanun’un çıkarılmasından önce yapılan vasiyetnameler bakımından bu kuralın işletilmeyeceği, bizzat Kanun hükmü ile garanti altına alınmıştır⁸⁶. Bu şekilde Kanun’dan önceye dayanan vasiyetnamelerin, Kanun’la getirilen atanmış mirasçılarının terekenin en az dörtte birinden istifade edeceğine dair kurala aykırılık taşısalar dahi geçerli kabul edilecekleri, bu kuralın ancak Kanun’dan sonra yapılacak vasiyetnameler bakımından uygulanacağı anlaşılmaktadır. Bir mirasbırakanın Kanun çıkarılmadan önce bu – gelecekteki– kurala aykırılık teşkil edecek bir vasiyetname düzenlediği, ancak Kanun’un çıkarılmasından sonraki bir tarihte vefat ettiği bir olasılıkta, ilgili vasiyetnamede atanmış mirasçılarının haklarının ihlal edilmiş olduğu ileri sürülemeyecek, buna ilişkin bir dava açılmayacak, açılrsa bile reddedilecektir⁸⁷.

3. *Lex Acilia Repetundarum* Örneği

Gracchus kardeşler döneminde çıkarılan *lex (Acilia) repetundarum* (veya diğer adıyla *lex Sempronia*) cebre başvurularak elde edilen malların iadesine yönelik bir kanundur⁸⁸. Kanun, zamansal olarak üzerinde yürütüldüğü olayların sınırlarının açık bir şekilde çizildiği ve bu şekilde geriye yürüme yasağının uygulandığı kanunlara örnek verilebilmektedir.

sed publici iuris est. | Vasiyetname düzenleme özel hukuk değil, ama kamu hukuku meselesidir. Crawford, *Volume II*, 780.

⁸⁵ Ziya Umur, “Roma Miras Hukuku’nun Ana Hatları,” *İÜHFM* 31, 1-4 (1965): 180; Ahmet Nadi Günel, “Roma Miras Hukuku’na Genel Bir Bakış ve Vasiyet Yolu ile Miras,” *AÜHFD* 44, 1 (1995): 441-442.

⁸⁶ Laffi, “Irretroattività,” 265; Brogini, “Retroattività,” 361, 371; Affolter, *intertemporalen Privatrecht*, 20.

⁸⁷ Affolter, *intertemporalen Privatrecht*, 20; Brogini, “Retroattività,” 361.

⁸⁸ Laffi, “Irretroattività,” 253.

Lex Acilia repetundarum 55-56⁸⁹

...sei is ex h(ace) l(ege) condemnatus | [a]ut apsolutus erit, quom eo h(ace) l(ege), nisei quod postea fecerit aut nisei quod praevaricationis causa factum erit au[ut nisei de leitibus] aestumandis aut nisei de sanctioni hoiusce legis, actio nei es[to].

...Bir sanık, bu Kanun çerçevesinde mahkûm edilmiş veya beraat etmişse, Kanun'a göre aleyhine dava açılmayacaktır, meğerki sonradan bir eylemde veya hileli hareketlerde bulunmuş yahut [bu durum] ilgili tazminatın hesaplanmasıyla veya bu Kanun'un yaptırımlarına dair hükümlerle alakalı olsun.

Buna göre hakkında açılan dava sonucunda Kanun'a göre mahkûm edilmiş veya beraat ettirilmiş kimseye, sayılan istisnalar haricinde aynı suç kapsamında dava açılmamaktadır⁹⁰. Bu bağlamda, bir anlamda kesin hükümle (*res iudicata*) sonuçlandırılmış bir olay hususunda, Kanun'un geriye yürütülerek bir kere daha yargılama yapma yasağı (*bis de eadem re ne sit actio*) da tesis edilmektedir⁹¹.

Bunun yanı sıra suçun Kanun'dan önce veya sonra işlendiği göz önünde tutularak verilecek ceza hususunda bir ayrıma gidilmiştir.

Lex Acilia repetundarum 58-59⁹²

[Quei ex h]ace lege condemnatus erit, ab eo quod quisque petet, quous ex hace lege peti[tio erit, id praetor, quei eam rem quaesierit, eos iudices, quei eam rem iudicaverint, aestumare iubeto --- quod **ante h. l.**

⁸⁹ Esas alınan kanun metni için bkz. Michael Hewson Crawford, ed., *Roman Statutes Volume I* (Institute of Classical Studies, University of London, 1996), 71. Ayrıca metnin alternatif İngilizce çevirisi için bkz. E. G. Hardy, *Six Roman Laws* (The Clarendon Press, 1911), 26.

⁹⁰ Geç Cumhuriyet Dönemi'nde suç işlediği iddiasında bulunulan kişi hakkında dava açılmasına ilişkin süreç, kişinin bir Roma vatandaşı tarafından suçlanması ve ilgili ceza mahkemesine şikâyet edilmesiyle başladı (*nominis delatio*). Ceza yargılamasında savcılık makamı olmadığı için bir Roma vatandaşının şikâyet işlemini gerçekleştirmesi gerekliydi, vatandaş yerine bu işlemi bir *magistratus* yapamazdı. İlgili *magistratus*'un şikâyeti kabulünün (*nomen recipere*) ardından hakkında suç işlediği iddiasında bulunulan kişiyi resmi deftere işletmesiyle (*inscriptio*) ceza davası açılırdı. Berger, *Dictionary*, 340.

⁹¹ Laffi, "Irretroattività," 253; Brogini, "Retroattività," 369; Marky, "Retroattività," 247.

⁹² Esas alınan kanun metni için bkz. Crawford, *Volume I*, 71. Ayrıca metnin alternatif İngilizce çevirisi için bkz. Hardy, *Six Roman Laws*, 26-27.

*rogatam consilio probabitur captum coactum] ab]latum avorsum conciliatumve esse, eas res omnis simpli, ceteras res omnis, quod **post hance legem rogatam** co[nsilio probabit]ur captum coactum ablatum avorsum conciliatumve esse, dupli...*

Cezanın tayini hususuyla ilgili olarak, ... suç soruşturmuş olan *praetor*, suç kovuşturmuş olan mahkeme heyetine ceza miktarını hesaplanması talimatını verir. --- Eğer **bu Kanun'dan önce** bir malın zapt edildiği, cebren ele geçirildiği, kaçırıldığı, o malın kaçırılmasının telkin edildiği veya hile yoluyla zilyetliğinin kazanıldığı tespit edilmişse, ilgili malın misli (*simplum*) değeri üzerinden [ceza] hesap edilecektir; fakat **bu Kanun'dan sonra** bir malın zapt edildiği, cebren ele geçirildiği, kaçırıldığı, o malın kaçırılmasının telkin edildiği veya hile yoluyla zilyetliğinin kazanıldığı tespit edilmişse, ilgili malın iki misli (*dupli*) değeri üzerinden [ceza] hesap edilecektir...

Hükümden anlaşılabileceği üzere, iki ayrı zaman diliminde işlenebilir farazi suç bakımından verilecek cezaya ilişkin iki ayrı hâl öngörülmektedir: Kanun'un çıkarılmasından önce işlenmiş suçlarda, suç konusu malın misli (kendi) değeri; Kanun'un çıkarılmasından sonra işlenmiş suçlarda, suç konusu malın iki misli değeri⁹³. Kanun'un çıkarılmasından önce, suçun sübutuna yönelik olarak sanığa verilecek cezanın hesabında malın misli (tekil) değerinin alınıyor oluşu, bu Kanun'dan önce yürürlükte olan ve aynı suç konu edinen *lex Calpurnia de repetundis* ve *lex Iunia*'da da cezanın malın misli (tekil) değeri olarak düzenlenmiş olmasıyla doğrudan ilgilidir⁹⁴. Burada önceki kanunlar ile sonraki kanun arasında bir sınır çekilmektedir. Yeni kanunla, önceki kanunun verdiği ceza bir kat artırılarak iki misli hâline getirilmiş; ancak bu ceza yalnızca, yeni kanunun çıkarılmasından sonra işlenmiş suçlara uygulanabilir hâle sokulmuştur. Suç konusu malın misli değerine ilişkin ceza ise *lex Calpurnia* ve *lex Iunia* tarafından öngörülmüş olan cezadır ve hükümde söz konusu olan şey, yeni Kanun'un eski kanunların hükmünü tekrar etmesi, yani üstü kapalı bir biçimde ilgili kanunlara atıf yapmasıdır. Bu bakımdan Kanun'un geriye yürüdüğü söylenememektedir⁹⁵.

⁹³ Siber, *Rückwirkung*, 48.

⁹⁴ Brogini, "Retroattività," 366-367.

⁹⁵ Laffi, "Irretroattività," 253, 255, 258; Marky, "Retroattività," 246, 253; Siber, *Rückwirkung*, 48; Brogini, "Retroattività," 368-369. Ancak Laffi, cezanın hesabı

Yukarıda belirtilenlerin yanı sıra Kanun'da yer alan 74'üncü (veya aynı lafza sahip 81'inci) pasaj da bu hususu desteklemektedir⁹⁶.

Lex Acilia repetundarum 74 (81)⁹⁷

(F)uit fueritue ex lege quam L. Cal//purnius L.f. tr(ibunus) pl(ebis) rogauit, exue lege quam M. Iunius D.f. tr(ibunus) pl(ebis) rogauit, quei (e)orum eo [ioudicio condemnatus est eritue, quo] magis de ea re eius nomen vv hace lege de(fe)ratur{um), quoue mag{istratus}is de ea re quom [eo ex hace lege agatur, eius hace lege nihilum rogatur.

Lucius oğlu, tribunus plebis, L. Calpurnius ile Decimus oğlu, tribunus plebis, M. Iunius tarafından çıkarılan kanunlara [lex Calpurnia ve lex Iunia'ya] göre yargılanmış veya yargılanması gereken ve bu kanunlara uygun olarak mahkemelerce beraat veya mahkûm edilmiş veya edilmesi gereken her kimse, bu Kanun'da [lex Acilia'da] yazanlar çerçevesinde ne mahkemeye davet edilebilir ne de o kimse hakkında yargılama yapılabilir. Ancak eğer ki bir kimse [evvelden] bu Kanun'a [lex Acilia'ya] aykırı hareket ettiyse aleyhine yargı süreci işletilemeyecektir, meğerki Kanun fiilin işlenmesinden evvel yürürlüğe girmiş olsun.

Kanun hükmünden anlaşılabilceği üzere, Kanun'un çıkarılmasından evvel hukuk sisteminde cari olan *lex Calpurnia* ve *lex Iunia* kapsamında da düzenlenen *repetundarum* suçunun, bu iki kanunun yürürlüğü sırasında işlenmiş olması, soruşturulmaya veya kovuşturulmaya başlanması, yapılan kovuşturma neticesinde fail hususunda hüküm kurulmuş olması hâlleri ayrı ayrı sayılmakta ve bunlar hususunda, daha sonra çıkarılan –yeni kanun– *lex*

hususunda Kanun'un "kısmi olarak" geriye yürüdüğünü belirtmektedir. Yukarıda belirtilenler ışığında bu görüşe katılmamaktayız. Nitekim Kanun, yalnızca önceki kanunlarda düzenlenen cezayı tekrar etmekle yetinmekte ve bu şekilde önceki kanunlara atıf yapmaktadır. Kanaatimizce Kanun'da ilgili cezanın yalnızca Kanun'un çıkarılmasından önce işlenmiş suçlara uygulanacağı ifade edilerek, geriye yürüme hâlinin "bütünüyle" önüne geçilmiştir. Düşüncemize göre, buradaki olasılık, yeni kanunun geriye yürümesi olarak değil, eski kanunların ileriye etkililiği olarak da açıklanabilmektedir.

⁹⁶ Laffi, "Irretroattività," 254; Brogini, "Retroattività," 366.

⁹⁷ Esas alınan kanun metni için bkz. Crawford, *Volume I*, 71. Ayrıca metnin alternatif İngilizce çevirisi için bkz. Hardy, *Six Roman Laws*, 31.

Acilia hükümlerine göre yargılama yapılamayacağı belirtilmektedir⁹⁸. Üç kanunun ilgi alanına giren suç aynı olmakla birlikte önemli olan suçun işlendiği an ve suça ilişkin yargılamanın başlayıp başlamadığı yahut da sona erip ermediğidir.

Görüldüğü üzere, hükümlerde geçmişe etkili olmayı engelleyici ifadelerin kullanılmasının yanında Kanun'un hangi olaylara ve bu olaylara ne şartlar altında ve ne zamandan itibaren uygulanacağına dair detaylı bilgi de verilmektedir. Kanunun uygulanacağı hâllerin zamana göre ayrıma tabi tutularak teker teker sayılması suretiyle, uygulama alanında ortaya çıkabilecek sorunların önüne geçilmiştir.

E. Kanunların Geriye Yürüme Yasağının İstisnaları

Geç Cumhuriyet Dönemi'nde yaygınlaşan kanunların geriye yürüme yasağının esnek bir şekilde uygulandığı, her kanun bakımından bu yasağın uygulamasının söz konusu olmadığı belirtilmişti. Nitekim, yasağa aykırı olacak şekilde, kanunların geriye yürümesinin istendiği durumlar da söz konusu olmuştur. Bu tarz kanunlar, genellikle, özel birtakım hukuki sorunları irdeledikleri için ve kamu güvenliğini ve yararını tesis etmek amacıyla, kanunlaştırılmalarından evvel gerçekleşen hukuki meselelere ve olaylara etkili olan hükümler içermektedirler.

Cicero, doğruya sevk eden ve yanlıştan uzaklaştıran bir kanunun yazıldığı zaman geçerli hâle gelmediğini ve hatta o anda hukuk kaynağı olmadığını, bilakis doğru-yanlış ikileminin kavranılabilir hâle geldiğinde ilgili hususa ilişkin kuralın var olmaya başladığını dile getirmektedir⁹⁹.

Cic. De Leg. II. 10

Erat enim ratio, profecta a rerum natura, et ad recte faciendum impellens et a delicto avocans, quae non tum denique incipit lex esse quom scripta est, sed tum quom orta est.

Nitekim doğruyu teşvik edip yanlıştan caydıran, eşyanın tabiatından ortaya çıkan bir akıl vardı ki bu akıl, yazıya döküldüğünde değil, doğduğu an kanun hâline gelmiştir.

⁹⁸ Laffi, "Irretroattivita," 254.

⁹⁹ Siber, *Rückwirkung*, 46; Marky, "Retroattivita," 253 dn. 2.

Cicero'nun doğruyu teşvik edip yanlıştan caydıran bir akılla kastettiğinin ceza kanunları olduğu yorumu yapılabilmektedir. Nitekim *Cicero*'ya göre, toplum tarafından kınanan bir olay bir kanun ile düzenlenmesinden evvel de suç olarak addedilebilirdir ve yapılacak kanunun, geçmişte gerçekleştirilmiş bu tarz hareketlere etkisi de olabilecektir¹⁰⁰. Gerçekten de M.Ö. 2. yy.dan itibaren, önceden işlenmiş suçları yargılamak üzere kurulan daimi ceza mahkemelerini bağlayıcı kanunların çıkarıldığı görülmektedir. Ayrıca olağanüstü durumlarda, kamu düzenini tesis etmeyi amaçlayan ceza kanunları, ilgili oldukları olaylara göre, kimi zaman geriye yürütülmüşlerdir. Ancak *lex Acilia* örneğinden anlaşılabildiği üzere, bütün ceza kanunları geçmişe etkili kılınmış değildir; bu bakımdan ceza kanunlarına ilişkin bu istisna kural teşkil etmemektedir¹⁰¹.

Bu noktada ayrıca belirtilmelidir ki Geç Cumhuriyet Dönemi'nde maddi hukuka ilişkin kanunlar ile yargılama hukukuna ilişkin kanunlar arasında bir ayırım yapılmaya başlanmış ve yargılama hukukuna ilişkin kanunların geriye yürüyeceği kanaatine erişilmiştir. Nitekim usûl hukukuna ilişkin çıkarılan yeni bir kanunun, eskisine nazaran her zaman daha iyi ve ileri olduğu kabul edilmekte ve yeni kanun, hukuk usûlü bağlamında süreci devam eden vakalara modern deyişle derhâl uygulanmaktaydı. Ceza usûlü kanunlarındaki hükümler de bu tarzdaydı. Buna göre yeni çıkarılan ceza usûlüne ilişkin bir kanun, konu edindiği belirli bir suçun işlendiği tarihin kanunun çıkarılmasından evvel olmasına karşın, ilgili suçun kovuşturulması bakımından derhâl uygulanmaktaydı¹⁰².

Geç Cumhuriyet Dönemi'nde yapılan birtakım hukuki düzenlemelerin, kamu hukukuyla ilgili olmaksızın ve kamu güvenliği ve yararını tesis etme amacını taşımaksızın, siyasi saiklerle geçmişe etkili kılındığı da görülmektedir. Birtakım kişilerin zarar görebilmesini sağlamak amacıyla, bu

¹⁰⁰ Bununla birlikte *Cicero*, ceza kanunlarında dahi geriye yürümezliğin geçerli olduğunu; kanunla tanımlanmasından bağımsız olarak, –geçmişte ve gelecekte– her daim kınanabilir bir davranış olarak görülen eylemlerin yeni kanunla suç addedilmesi halinde dahi yeni bir hukuk yaratılmadığını savunmaktadır. Laffi, “Irretroattivita,” 260. Laffi *Cicero*'nun bu görüşünü “paradoks” olarak nitelemektedir. Laffi, “Irretroattivita,” 264. Kanatimizce de Laffi *Cicero*'nun çelişkisini isabetli bir şekilde tespit etmiştir. Bu çelişkiye ilişkin olarak karş. “*Cic. In Verr.* 2.1.108” (bkz. 118'inci dipnot).

¹⁰¹ Marky, “Retroattivita,” 246, 252-254; Siber, *Rückwirkung*, 48.

¹⁰² Broggini, “Retroattivita,” 360 dn. 45, 371; Laffi, “Irretroattivita,” 266-267, 271; Siber, *Rückwirkung*, 47.

kişilerin geçmişte gerçekleştirmiş oldukları işlem ve eylemlerine yönelik soruşturma ve kovuşturma yapılmasına önayak olan geçmişe etkili kanunlar çıkarılabilmektedir. Bunun yanı sıra belirli kimselere birtakım imtiyazlar tanımaya yönelik olarak da geçmişe etkili hukuki düzenlemelerin yapıldığına şahit olunabilmektedir¹⁰³.

Siyasi saiklerle geçmişe etkili kılınan kanunlardan birisi M.Ö. 58 yılında dönemin *tribunus plebis*'i *Publius Clodius Pulcher*'in çıkardığı bir *plebiscitum* olan *lex Clodia de capite civis Romani*'dir. Kanun'la, bir Roma vatandaşını mutat yargılama yapmaksızın ve özellikle *provocatio ad populum*'a¹⁰⁴ başvurusunu önleyerek ölüm cezasına çarptıran kimseler için *interdictio aquae et ignis* (su ve ateş yasağı)¹⁰⁵ olarak adlandırılan, kişinin toplumsal yaşamın dışına itilmesi sonucunu doğuran şiddetli bir ceza öngörülmekteydi. Kanun üstü kapalı bir biçimde *Cicero*'yu siyaset sahnesinden uzaklaştırmak amacıyla çıkarılmıştır¹⁰⁶.

Nitekim M.Ö. 63 yılında, yani *lex Clodia de capite civis Romani*'nin çıkarılmasından beş yıl öncesinde, dönemin *consul*'u *Cicero*; başını *Lucius Sergius Catilina*'nın çektiği bir grup isyancının Cumhuriyet aleyhine gerçekleştirdikleri bir kalkışma olan ve nihayetinde başarısızlığa uğratılan “*Catilina Tertibi*”nin komplocularını, çıkarılan *senatusconsultum ultimum*'un¹⁰⁷ kendisine verdiği yetkiler çerçevesinde ceza yargılamasına tabi

¹⁰³ Laffi, “Irretroattività,” 270-271.

¹⁰⁴ Cumhuriyet Dönemi'nde, bir *magistratus* tarafından yapılan ceza yargılaması sonucunda ölüm cezasına çarptırılan kimselerin bir çeşit temyiz makamı sıfatıyla *comitia centuriata*'ya; para cezasına çarptırılan kimselerin ise yine bir çeşit temyiz makamı sıfatıyla *comitia tributa*'ya başvurduğu ve ilgili cezaların kaldırılmasını sağlayabildiği usûldür. Berger, *Dictionary*, 660; Umur, *Lügat*, 171.

¹⁰⁵ Su ve ateş, bireylerin hayatta kalabilmesi için olmazsa olmaz iki unsur olarak nitelendirildiği için yasağın Roma Hukuku'nda bu şekilde adlandırılması özel bir anlam ifade etmektedir; nitekim bu cezaya çarptırılan kimse, Roma vatandaşlığını ve malvarlığı haklarını kaybetmekteydi ve aynı zamanda bu kişiye yardım etmek veya bu kişiyi barındırmak yasaktı. Bu bakımdan kişi, su ve ateşten mahrum bırakılmış bir kimse gibi, herhangi bir hakka sahip olmaksızın toplum dışında tek başına yaşamak zorunda bırakılmaktaydı. Siber, *Rückwirkung*, 63. İlgili yasak, M.S. 23 yılında İmparator *Tiberius* tarafından değişikliğe uğratılmış ve adaya sürülme (*deportatio in insulam*) cezasına dönüştürülmüştür. Gordon Ireland, “Ex Post Facto from Rome to Tokyo,” *Temple Law Quarterly* 21, 1 (1947), 28; Siber, *Rückwirkung*, 67-68.

¹⁰⁶ Laffi, “Irretroattività,” 267.

¹⁰⁷ Cumhuriyet'in varlığını tehlikeye sokabilecek olağanüstü durumlarda (örneğin ayaklanma, kalkışma veya savaş hâli) bunları her türlü tedbiri almak suretiyle bertaraf edebilmelerine

tutmaksızın ölüm cezasına çarptırmıştır. Beş yıl sonra, M.Ö. 58 yılında, hasımları tarafından bu hususu ele alacak bir kanunun çıkarılacağına ve bu şekilde cezalandırılacağına dair şayiaları duymasına ve siyasi atmosferin aleyhine işlediğinin farkında olmasına rağmen çıkarılacak kanunun geçmişe etkili olamayacağı kanaatinde olan *Cicero*, başlangıçta kaçma niyetinde olmasa da yakın çevresinin kendisini ikna etmesi neticesinde, kanun görüşmelerine ramak kala, yargılanmamak adına gönüllü olarak kendini sürgün etmiştir¹⁰⁸. Ancak *Cicero* bununla ceza almaktan kurtulamamış, tersine, *lex Clodia de capite civis Romani*'den kısa süre sonra çıkarılan *lex Clodia de exilio Ciceronis* ile gıyaben hüküm giyebilmesine zemin hazırlanmıştır. Bu şekilde *Cicero*, ilk kanunda öngörülen *interdictio aquae et ignis*'in aleyhine hükmedilmesiyle Roma vatandaşlığını, *senator* unvanını ve malvarlığı haklarını yitirmiş, akabinde *Cicero*'nun Roma'daki taşınır ve taşınmaz malları yağmalanmış ve yok edilmiştir¹⁰⁹.

Lex Clodia de capite civis Romani'nin *lex Clodia de exilio Ciceronis* ile uygulanması sonucunda üç temel hukuki değerin çiğnendiği yorumu yapılabilmektedir. İlk olarak, kanunda yer alan ceza, ilgili olayın salt gerçekliği üzerinden ve yargı süreci işletilmeksizin uygulanmış, bu şekilde Kanun'un bizatihi aleyhine hareketlere ceza öngörmüş olduğu yargısız infaz olmayacağına dair hukuki kabul çiğnenmiştir. İkincisi, doğrudan doğruya *Cicero* hedef alınarak belirli bir Roma vatandaşının aleyhine kanuni düzenleme yapılamayacağına dair ilke¹¹⁰ ile ters düşülmüştür. Üçüncüsü ve en

ilişkin *consul*'leri yetkilendiren *Senatus* kararıdır. *Consul*'ler, *senatusconsultum ultimum* çerçevesinde, anayasal kurumları dahi askıya almaya yetkili kılınırlardı. Berger, *Dictionary*, 699; Umut, *Lügat*, 191.

¹⁰⁸ Sürgün (Lat. *exilium*), Roma Hukuku'nun en erken dönemlerinden itibaren kişilerin ceza yargılamasından veya yargılama sonucunda verilmiş cezadan kaçınmak amacıyla gönüllü bir biçimde başvurduğu bir yöntemdi. Siber, *Rückwirkung*, 56.

¹⁰⁹ Laffi, "Irretroattività," 255, 266-267; Berger, *Dictionary*, 507; Siber, *Rückwirkung*, 12-14, 53-54; Carlo Venturini, "L'esilio di Cicerone tra diritto e compromesso politico," içinde *Studi in Onore di Antonino Metro*, Tomo VI, ed. Carmela Russo Ruggeri (Giuffrè Editore, 2010), 428-431; Luca Fezzi, "La Legislazione Tribunitia di Publio Clodio Pulcro (58 A.C.) e la Ricerca del Consenso a Roma," *Studi Classici e Orientali* 47, 1 (2001): 291-292, 300-304.

¹¹⁰ Brogini, "Retroattività," 366 dn. 60; Siber, *Rückwirkung*, 3, 45. İlgili ilkenin tanımı için bkz. *Cic. De Leg. III. 44: ... In priuatos homines leges ferri noluerunt, id est enim priuilegium: quo quid est iniustius, cum legis haec uis sit, ut sit scitum et iussum in omnis?..* | ...[Atalarımız], belirli insanları ilgilendiren kanunların çıkarılmasını istememişlerdi, bu *privilegium* anlamına gelmektedir: Bundan öte adaletsizlik ne olabilir ki, nitekim

önemlisi, *Cicero*'nun Kanun'un çıkarılmasından evvel gerçekleştirdiği bir eyleme ilişkin olarak Kanun etkili kılınarak, döneminde makbul sayılan kanunların geriye yürüme yasağı ihlal edilmiştir¹¹¹.

Siyasi saiklerle kanunların geçmişe etkili kılınmasının bir diğer örneği ise M.Ö. 75 yılında *praetor Gaius Verres* tarafından çıkarılan bir *edictum*'dur. *Edictum*'un çıkarılış süreci, kanunların siyasi manipülasyonlarla geriye yürütülebildiklerine çok isabetli bir örnek teşkil etmektedir. Öte yandan, ilgili *edictum*'un nasıl geriye yürüdüğüün anlaşılabilmesi için öncelikle, M.Ö. 169'da döneminin *tribunus plebis*'i olan *Q. Voconius Saxa* tarafından çıkarılan bir *plebiscitum* olan *lex Voconia*'dan¹¹² bahsetmek gerekmektedir. Kanun metninin aslı günümüze ulaşmamış olsa da *Gaius* aracılığıyla konumuzu ilgilendiren özel hüküm hakkında kısmen bilgi sahibi olunabilmektedir.

Gai. Inst. 2.274

Item mulier, quae ab eo, qui centum milia aeris census est, per legem Voconiam heres institui non potest, tamen fideicommisso relictam sibi hereditatem capere potest...

Bununla birlikte, yüz bin *aes*'lik malvarlığına sahip olduğu *census*'la tespit edilen bir kimse tarafından bir kadın *lex Voconia*'ya göre mirasçı atanamaz...

kanunların gücü herkes için geçerli kaideler ve emirler teşkil etmesinde yatmakta değil midir?..

¹¹¹ Laffi, "Irretroattività," 267. *Cicero*, özellikle, Kanun'un bir dil oyunuyla, geçmişte tamamlanmış bir olayı kapsayacak şekilde geriye yürütülmesini sert bir dille eleştirmektedir. *Cicero, De Domo Sua* 18.47: *At quid tulit legum scriptor peritus et callidus? "Velitis ivbeatis vt M. Tvllio aqva et igni interdicatvr?" Crudele, nefarium, ne in sceleratissimo quidem civi sine iudicio ferundum! Non tulit "vt interdicatvr." Quid ergo? "Vt interdictvm sit." O caenum, o portentum, o scelus! | Pek becerikli ve açığöz kanun koyucu neye sebep oldu? Marcus Tullius [Cicero]'un su ve ateşten yasaklanmasını mı istemektesiniz? Zalim, alçak, hatta en rezil kimse bile yargısız infaz edilemez! Ancak [hüküm] "yasaklanır" (ut interdicatur) [şeklinde] değildi. Öyleyse nasıldı? "Yasaklanmıştır" (ut interdictum sit) [şeklinde] idi. Ne tiksiniç, ne korkunç, ne rezil!*

¹¹² Kanun'un genel hükmüyle, mirasbırakanın, mirasçıların payını aşacak şekilde vasiyet alacaklılarına belirli mal bırakması yasaklanmıştır. Bkz. *Gai. Inst. 2.226*: "*Ideo postea lata est lex Voconia, qua cautum est, ne cui plus legatorum nomine mortisue causa capere liceret, quam heredes caperent.*" | Bu husus *lex Voconia*'nın kanunlaştırılmasına sebep olmuştur, [Kanun'la] kendisine miras bırakılan veya ölüme bağlı olarak mal edinen başka hiçbir kimse mirasçıların aldığından fazlasını alamaz.

Metinden anlaşılabildiği üzere, yapılan *census*¹¹³ kayıtlarına yüz bin *aes*'lık¹¹⁴ malvarlığı ile dahil olan kimselerin kadınları mirasçı ataması yasaklanmıştır. Yüz bin *aes*'lık malvarlığı değerinin, belirli bir toplumsal saikle özellikle belirlendiği düşünülmektedir. Nitekim bu değerde malvarlığına sahip olan Roma vatandaşları, yapılacak *census*'la bu keyfiyet tespit edildiği takdirde; en yüksek derecedeki *magistratus*'u seçmek, *census*'u onaylamak, yargılama makamı sıfatıyla devlete karşı suçları kovuşturmak gibi çok önemli fonksiyonları yerine getirmekle yetkili olan halk meclisi *comitia centuriata*'da birinci sınıfa mensup seçmen grubuna dahil olmaktaydı. Oy hakkının zenginlikle orantılı olduğu ve seçmenlerin malvarlığı değerlerine göre sınıflara taksim edildiği bu mecliste, birinci sınıfı oluşturan kesimin kararların alınmasında diğer sınıflardakilere nazaran ağırlığı vardı. Bir taraftan birinci sınıfa mensup seçmenlerin, sahip oldukları servetlerini vasiyetname vasıtasıyla dağıtarak küçültmesi istenmemekteydi. Bu hüküm vesilesiyle, ileride onların yerine geçecek mirasçılarının daha küçük bir miras payına sahip olarak imtiyazlı siyasi konumlarını kaybetmeleri önlenmeye çalışılmıştır. Bu bağlamda, yapılacak *census*'lar çerçevesinde nüfus kayıtlarına yüz bin *aes* değerindeki malvarlığıyla girmiş olan, fakat daha da önemlisi, bu malvarlığı değeri vasıtasıyla *comitia centuriata*'da birinci sınıfa

¹¹³ Roma'da her beş yılda bir yapılan ve Roma halkının durumunu tespit eden bir çeşit nüfus ve mal sayımıdır. İşbu faaliyet Cumhuriyet Dönemi'nde *censor* denilen devlet görevlileri tarafından yürütülmüştür. *Census* vasıtasıyla Roma vatandaşlarının toplumsal ve ailesel vaziyetleri, servetleri, askerlik ve halk meclislerindeki mevkileri ve vergi yükleri tespit edilirdi. *Census* çerçevesinde huzura davet edilen *pater familias* (aile babası) yemin altında ilgili hususlarda beyan verirdi. Berger, *Dictionary*, 386; Umur, *Lügat*, 36.

¹¹⁴ Para, bakır veya bronz anlamlarına gelen ve Antik Roma'da gümüş para basılana kadar geçerli olan para birimidir. Berger, *Dictionary*, 355; Umur, *Lügat*, 20.

mensup olan kimselerin, kadınları¹¹⁵ mirasçı olarak atayamamasının hükmün esasını oluşturduğu saptanabilmektedir¹¹⁶.

Kanun'un zamansallığı anılan hükümde ortaya çıkmaktadır; nitekim Kanun yürürlükte olduğu süre boyunca yapılacak *census*'lar neticesinde nüfusa kaydolacak vatandaşlar, kadınları mirasçı atamaktan menedilmektedir¹¹⁷. Hangi *census*'un kadınları mirasçı atama yasağının başlama noktasını teşkil edeceği *Gaius*'un metninden anlaşılamamaktadır; bu hususu *Cicero*'dan öğrenmekteyiz.

¹¹⁵ Kanun'un çıkarılmasında kadınların, hukuki işlemleri yapma hususunda yeterli ehliyetlerinin olmadığına dair düşüncelerin de etkisi olduğu düşünülmektedir. Marky, "Retroattivita," 250; Laffi, "Irretroattivita," 258; Broggin, "Retroattivita," 380. Guarino ise, ilgili hükmün Kanun'da yer almadığı, yorum yoluyla Kanun'a sonradan izafe edildiği düşüncesindedir. Antonio Guarino, "Lex Voconia," *Labeo* 28, 1 (1982): 189. Öte yandan *Cicero*, *De Re Publica* (Devlet Üzerine)'da, varlığını teyit eder vaziyette, hükmün olumsuzluğu hakkında yorumda bulunmaktadır. *Cicero De Re Publica* 3.17: ...ut hic iuris noster interpre alia nunc Manilius iura dicat esse de mulierum legatis et hereditatibus, alia solitus sit adulescens dicere nondum Voconia lege lata; quae quidem ipsa lex utilitatis virorum gratia rogata in mulieres plena est iniuriae... | ...Hukuk tefsircisi dostumuz *Manilius*'umuz burada, gençliğinde *lex Voconia* çıkarılana dek anlatageldiği mal vasiyeti ve mirasla ilintili olarak kadın hakları meselesinde farklı bir nasihat verebilir. Gerçekten ki bu Kanun erkeklerin yararına çıkarılmış olup kadınlara karşı haksızlıklarla doludur...

¹¹⁶ Marky, "Retroattivita," 250; Broggin, "Retroattivita," 380; Guarino, "Lex Voconia," 188-189. Bu durum *Cicero*'nun *In Verrem* (*Verres'e Karşı*) eserinde yazdıklarıyla da desteklenmektedir. Bu hususta bkz. "Cic. In Verr. 2.1.108" (bkz. 118'inci dipnot).

¹¹⁷ Marky, "Retroattivita," 252.

Cic. In Verr. 2.1.106¹¹⁸

...*Qui ab A. Postumio Q. Fulvio censoribus postve ea...*

...*A. Postumius ve Q. Fulvius'un censor'luğu döneminde veya sonrasında...*

Kanun'un çıkarılmasından önce yapılmış *census*'lara dahil olan kimseler, mirasçı atama yasağının muhatabı değildir. Kısacası *lex Voconia* geleceğe etkilidir, geçmişe değil. Görüldüğü üzere Kanun'da geriye yürüme yasağı, Kanun'un üzerinde yürütüleceği olayların belirlenmesi ve sınırlarının çizilmesi vesilesiyle ortaya çıkmaktadır¹¹⁹.

Konumuzu ilgilendiren *edictum* ise *lex Voconia*'dan yaklaşık yüz yıl sonra çıkarılmıştır. İlgili *edictum*'un çıkarılış sürecine hasredilen ilginç bir anekdot söz konusudur ve bu çerçevede *edictum*'un geçmişe etkililiği tartışılmaktadır. Buna göre M.Ö. 75 yılında dönemin zengin Romalılarından *Annius Asellus* vefat etmiştir. Fakat *Annius Asellus* vefatından evvel hazırlamış olduğu vasiyetnamesinde kızını mirasçı olarak atamış, kardeşi *L. Annius*'u ise yedek mirasçı (*heres substitutus*) olarak belirlemiştir. Vasiyetnameyi yaptığı sırada *Annius Asellus*'un serveti yüz bin *aes*'ı aşmakla birlikte, daha evvelden yapılmış olan *census*'a dahil olmadığı için (*incensus*),

¹¹⁸ Ayrıca bkz. Cic. In Verr. 2.1.108: *In lege Voconia non est "fecit fecerit", neque in ulla praeteritum tempus reprehenditur nisi eius rei quae sua sponte tam scelerata et nefaria est ut, etiamsi lex non esset, magnopere vitanda fuerit...* | *Lex Voconia*'da -kanun var olmasaydı bile başlı başına kaçınılması gereken mel'un ve alçakça durumlar hariç olmak üzere- ne "yapmış" veya "yapmış ola" şeklinde ne de geçmiş zamanın tartışıldığı bir hüküm mevcuttur. Siber, *Rückwirkung*, 46; Marky, "Retroattivita," 250, 252. "(K)anun var olmasaydı bile başlı başına kaçınılması gereken mel'un ve alçakça durumlar hariç olmak üzere" kısmında, kimi suçlar bakımından ceza kanunlarının geriye yürütmesi gerektiğine işaret edilmektedir. Laffi, "Irretroattivita," 260; Marky, "Retroattivita," 251; Affolter, *intertemporalen Privatrechts*, 21-22. Ayrıca Kanun'un yürürlüğünden önceki son *census*'un, M.Ö. 174 yılında, *Aulus Postumius* ve *Quintus Fulvius*'un *censor* olarak görev yaptığı dönemde yapılan ve geçerliğini sürdüren *census* olduğu kaynaklardan saptanabilmektedir. Bu hususta, doğru veriler içerip içermedikleri tartışmalı olmakla birlikte Krallık Dönemi'nin ortalarından İmparatorluk Dönemi'nin başına kadar yapılmış olan *census*'ların listesi için bkz. John Paul Adams, "Roman Census Figures," S.E.T.: 17.12.2024, <https://www.csun.edu/~hcfl1004/romancensus.html>.

¹¹⁹ Marky, "Retroattivita," 247, 250; Brogini, "Retroattivita," 363. Bkz. yukarıda "Kanunların Zamansal Olarak Üzerinde Yürütüldüğü Farazi Olayların Sayılması" başlığı.

mirasçı atama işlemi *lex Voconia*'nın yukarıda zikredilen hükmüyle çelişmemektedir ve hukuka uygundur¹²⁰.

Aynı dönem *praetor*'luk makamına gelmiş olan *Gaius Verres*, çıkarmış olduğu *edictum*'la *lex Voconia*'da bulunan yasağı *incensus* kimseleri kapsayacak şekilde genişlettiğini; ayrıca mirasçı atanamayan kadınların açabilecekleri miras davalarını tanımayacağını ve *praetor* mirasçılıklarını¹²¹ kabul etmeyeceğini ilan etmiştir. Bu gelişmeyi takiben *Annius Asellus*'un kızını mirasçı atadığına dair vasiyeti geçersiz sayılmış ve yedek mirasçı konumundaki *L. Annius* yegâne mirasçı hâline gelmiştir¹²². Görüldüğü üzere *Annius Asellus*'un, hukuka uygun bir şekilde gerçekleştirmiş olduğu ve sonrasında da ölümünün gerçekleşmesiyle de hukuki sonuç doğurmuş bulunan mirasçı atama işlemi, daha sonra çıkarılan *edictum*'un geriye yürütülmesiyle hükümsüz kılınmıştır. *Gaius Verres*'in *L. Annius* ile anlaşmak suretiyle *edictum*'unda bu genişletilmiş yasağa yer verdiği düşünülmektedir¹²³.

Cicero Verres'i ve *edictum*'unu, *lex Voconia* ile bağlantı kurmak suretiyle eleştirmiştir.

Cic. In Verr. 2.1.107

“Fecit fecerit?” quis umquam edixit isto modo? quis umquam eius rei fraudem aut periculum proposuit edicto, quae neque post edictum reprehendi neque ante edictum provideri potuit? Iure, legibus, auctoritate omnium qui consulebantur, testamentum P. Annius fecerat non improbum, non inofficiosum, non inhumanum: quodsi ita fecisset, tamen post illius mortem nihil de testamento illius novi iuris constitui oporteret. Voconia lex te videlicet delectabat. Imitatus esses ipsum illum C. Voconium, qui lege sua hereditatem ademit nulli

¹²⁰ Laffi, “Irretroattività,” 258.

¹²¹ (Lat. *bonorum possessio*) *Ius civile*'nin katı ve şekilci yapısı sebebiyle birtakım eşitsizlik ve adaletsizliklere yol açabilen *ius civile* mirasçılığına paralel olarak *praetor*'larca getirilen alternatif bir mirasçılık türüdür. *Praetor* mirasçılığı ile, *ius civile*'ye göre mirasçı olamayacak bir kimsenin, *praetor* mirasçısı (*bonorum possessor*) sıfatıyla, müteveffanın bıraktığı malları edinmesi sağlanırdı. Berger, *Dictionary*, 375; Umur, *Lugat*, 29.

¹²² Laffi, “Irretroattività,” 258; Marky, “Retroattività,” 251.

¹²³ Laffi, “Irretroattività,” 259; Brogini, “Retroattività,” 381.

neque virgini neque mulieri: sanxit in posterum, qui post eos censores census esset, ne quis heredem virginem neve mulierem faceret.

“Yaptı mı; yapmış ola mı?” – şimdiye kadar kim böylesi bir *edictum* ilan etti? Şimdiye kadar kim böyle bir *edictum* vasıtasıyla ne ilanından sonra üzerinde hüküm kurulabilecek ne de ilanından evvel öngörülebilecek bir husus için hukuka aykırılık veya kusur tesis etti? Hukuka, kanunlara ve görüşüne başvurulmuş bütün otoritelere göre, *P. Annius* ne uygunsuz ne riayetsiz ne de zalimane bir vasiyetname yapmıştır; gelgelelim öyle yapmış olsaydı dahi, vefatının ardından vasiyetnamesiyle ilgili yeni hiçbir hukuki durum tesis edilmemesi gerekirdi. Görünüşe göre *lex Voconia* senin hoşuna gidiyordu ki [imkânın olsa] *Q. Voconius* zat-ı şahanelerini taklit ederdin. O ki [çıkarmış olduğu] Kanun’u vasıtasıyla hiç kimselerin, ne kızların ne de evli kadınların miras hakkını elinden aldı; [fakat] geleceğe dönük olarak, her kim ilgili *ensor*’lardan sonra gelenler tarafından tahrir edildiyse (*census esset*) ne bir kızı ne de evli bir kadını mirasçısı kılabilceğine hükmetti.

Cicero lex Voconia’nın kadınların miras hakkını kısıtlamış olduğunu ayıplamakla beraber aslında onun çıkarılmasından sonraki meselelere dönük olduğunu, yani geriye yürümediğini kabul etmektedir; öte yandan *Q. Voconius*’un izinden gitmeye çalıştığı gerekçesiyle küçümsediği *Verres*’i ise, geçmişe etkili bir *edictum* çıkarmış olduğu için ciddi şekilde eleştirmektedir. *Cicero* burada şüphesiz ki kanunların geriye yürümemesi hususundaki kabulü izhar etmektedir. *Edictum* çıkarıldığı anda vasiyetname çoktan açılmış ve sonuçlarını doğurmuştur, bu bakımdan *edictum*’un geçmişte tamamlanmış bu husus bakımından yeni bir düzen oluşturmaya kabul edilebilir değildir¹²⁴.

¹²⁴ Laffi, “Irretroattività,” 259-260; Affolter, *intertemporalen Privatrechts*, 21. Marky ise *edictum* vasıtasıyla kanunların geriye yürüme yasağının çiğnenmediğini, nitekim *edictum*’un yeni bir kural getirmediğini, sadece *lex Voconia*’nın uygulanmasını sağladığını düşünmektedir. Marky, “Retroattività,” 251-252.

SONUÇ

Kanunların geriye yürümezliği, insanların geçmişteki hukuka uygun iş ve işlemlerinin ve eylemlerinin, kanun koyucunun sonradan yapacağı kanuni düzenlemelerle ortadan kaldırılmasını ve aleyhlerine yorumlanmasını önler. Bu koruma mekanizması, modern hukuk sistemlerinin temel bir hukuk ilkesidir. Hukukun öngörülebilirliğinin ve kişilerin kazanılmış haklarına hâle gelmemesinin temini, bu ilkenin dayandığı esaslar arasında yer almaktadır. Her ne kadar Orta Çağ'da aldığı biçim sonrasında Aydınlanma Devri'yle evrensel bir değer hâline geldiği kabul edilse de ilkenin somutlaşmış hâlini teşkil eden “kanunların geriye yürüme yasağı”nın kökenleri Antik Roma'da ve Roma Hukuku'nda izlenebilmektedir.

Roma Hukuku, özellikle Geç Cumhuriyet Dönemi'nde, kanunların zamansallığına ilişkin bir farkındalığın oluşumuna sahne olmuştur. Bu farkındalık, zaman içerisinde kanunların geçmişe etkili olmasının yaratabileceği sakıncaların tespit edilmesine ve bu bağlamda kanunların geçmişe yürümezliğine yönelik bir kabulün geliştirilmesine aracılık etmiştir. Bu dönemde çıkarılmış olan *lex Atinia* hususunda Romalı hukukçuların yapmış olduğu geçmişe-geleceğe etkili tartışması bunu açık bir biçimde göstermektedir.

Geç Cumhuriyet Dönemi'nde, kanunların geçmişe etkili olmaması gerektiğine dair kabul, yalnızca teorik düzeyde kalmamış, kanun yazımında da kendini göstermiştir. Kanun metinlerinde izlenen birtakım yöntemler, bu kabulün pratikteki izdüşümüne işaret etmektedir. Nitekim kanun dilinde gelecek zamana başvurulması; kanunlarda geçmişin dışlanması sağlayan *post hanc legem* veya *ante hanc legem* gibi ifadelerin kullanılması yahut kanunların sadece gelecekteki farazi olaylar üzerinde hüküm kurmasını sağlamak adına ilgili olaylar bakımından sayma yoluna gidilmesi, bu dönemde uygulanan yöntemler arasında yer almaktadır. Böylelikle kanunların geçmişe etkili olmaması hedeflenmiştir.

Özel hukuk düzenlemelerinde, o dönemde adı konmamış olan kazanılmış haklar hususunda, kanunların geriye yürümesinin makbul sayılmadığı; kamu hukuku ve onun içinde ceza hukuku alanında ise, kamu düzeninin öncelendiği istisnalar hariç olmak üzere, yasağın sürdürülmeye çalışıldığı gözlemlenmektedir. Bununla birlikte Roma'da bu dönemde, kanunların geriye yürümemesine dair mutlak ve kendi içinde tutarlı bir ilkenin yaratılmış olduğunu söylemek güçtür. Bu hususta lehte örnekler olduğu kadar,

Romalıların pragmatizmiyle ve siyasetle iç içeliğiyle örtüşen aleyhe örnekler de ortaya konulabilmektedir. Nitekim Antik Roma'nın mevcut koşullara uyum sağlamadaki esnekliği, kanunların geriye yürüme yasağını, gerektiği takdirde esnetilmeye gerektiği takdirde de tamamen ortadan kaldırılabilmeye müsait bir yapıya büründürmüştür. Romalılar ilgili yasağın hukuki faydasını görmekle birlikte hâl ve şarta göre, bu yasağın çiğnenebilir olduğunu uygulamada sıklıkla göstermişlerdir.

Sonuç olarak Antik Roma'da kanunların geriye yürümezliği, modern ilkenin kurumsallığına ve sistematikliğine hiçbir zaman sahip olamamış, fakat onun tarihsel gelişiminde önemli bir rehber olmuştur. Roma Hukuku'nda yasak özelinde yapılan tartışmalar ve izlenen yöntemler, hukukun öngörülebilirliği, hukuki güvenlik, kazanılmış hakların korunması gibi temel prensiplerin oluşumuna önemli katkılar sağlamıştır.

KAYNAKÇA**Makaleler, Kitaplar ve Kitap Bölümleri**

- Affolter, Friedrich. *Geschichte des intertemporalen Privatrechts*. Verlag von Veit & Comp., 1902.
- Akıllıoğlu, Tekin. “Yasaların (Anayasa Dahil) Zaman İçinde Uygulanması.” *Anayasa Yargısı Dergisi* 1, 1 (1984): 279-292.
- Amunátegui Perelló, Carlos Felipe. “The Twelve Tables and the *leges regiae*: A Problem of Validity.” İçinde *Roman Law Before the Twelve Tables – An Interdisciplinary Approach*, Ed. Sinclair W. Bell ve Paul J. Du Plessis. Edinburgh University Press, 2020.
- Ansay, Sabri Şakir. *Hukuk Bilimine Başlangıç*, Yedinci Baskı. Güzel İstanbul Matbaası, 1958.
- Banguoğlu, Tahsin. *Türkçenin Grameri*. Türk Dil Kurumu Yayınları, 2019.
- Baysal, Başak. “Kanunların Zaman Açısından Yürürlüğü.” İçinde *Prof. Dr. Necip Kocayusufpaşaoğlu İçin Armağan*, Ed. Rona Serozan. Seçkin Yayıncılık, 2004.
- Berger, Adolf. *Encyclopedic Dictionary of Roman Law*. Philadelphia: The American Philosophical Society Press, 1953.
- Berger, Adolf. “Ex Post Facto in Roman Sources and Ex Post Facto Laws in Modern Juristic Terminology.” *Seminar - An Annual Extraordinary Number of the Jurist* 7 (1949): 49-68.
- Bilge, Necip. *Hukuk Başlangıcı Dersleri*, Üçüncü Baskı. Ajans-Türk Matbaası, 1961.
- Broggini, Gerardo. “La Retroattività della Legge nella Prospettiva Romanistica.” İçinde *Coniectanea – Studi di Diritto Romano*. Dott. A. Giuffrè Editore, 1966.
- Calzada, Aránzazu. “A propósito de la retroactividad de la “Lex Atinia de rebus subreptis”.” *Revue Internationale des Droits de l’Antiquité* 57 (2010): 75-92.
- Crawford, Michael Hewson, ed. *Roman Statutes Volume I*. Institute of Classical Studies, University of London, 1996.
- Crawford, Michael Hewson, ed. *Roman Statutes Volume II*. Institute of Classical Studies, University of London, 1996.
- Daube, David. “Furtum Proprium and Furtum Improprum.” *Cambridge Law Journal* 6 (1937): 217-234.
- de Wilde, Marc. “Fides publica in Ancient Rome and its reception by Grotius and Locke.” *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis* 79 (2011): 455-487.
- Eder, Walter. “The Political Significance of the Codification of Law in Archaic Societies: An Unconventional Hypothesis.” İçinde *Social Struggles in Archaic*

- Rome – *New Perspectives on the Conflict of the Orders*, Ed. Kurt A. Raaflaub. Blackwell Publishing, 2005.
- Fezzi, Luca. “La Legislazione Tribunitia di Publio Clodio Pulcro (58 A.C.) e la Ricerca del Consenso a Roma.” *Studi Classici e Orientali* 47, 1 (2001): 245-340.
- Gözler, Kemal. *Hukuka Giriş*. Ekin Yayınevi, 2019.
- Guarino, Antonio. “Lex Voconia.” *Labeo* 28, 1 (1982): 188-191.
- Günel, Ahmet Nadi. “Roma Miras Hukuku’na Genel Bir Bakış ve Vasiyet Yolu ile Miras.” *AÜHFD* 44, 1 (1995): 425-442.
- Hardy, E. G. *Six Roman Laws*. The Clarendon Press, 1911.
- Ireland, Gordon. “Ex Post Facto from Rome to Tokyo.” *Temple Law Quarterly* 21, 1 (1947): 27-61.
- Karadeniz Çelebican, Özcan. *Roma Eşya Hukuku*. Turhan Kitabevi, 2015.
- Karadeniz Çelebican, Özcan. *Roma Hukuku*. Turhan Kitabevi, 2020.
- Kaser, Max. *Eigentum und Besitz im älteren römischen Recht*. Böhlau-Verlag, 1956.
- Keyman, Selâhattin. *Hukuka Giriş*. Yetkin Yayınları, 2000.
- Korkmaz, Zeynep. *Türkiye Türkçesi Grameri – Şekil Bilgisi*. Türk Dil Kurumu Yayınları, 2022.
- Laffi, Umberto. “Il principio dell’irretroattività della legge nell’esperienza giuridica romana dell’età repubblicana.” *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte* 138 (2021): 245-273.
- Marky, Tommaso. “Appunti sul problema della retroattività delle norme giuridiche nel diritto romano.” *Bullettino dell’Istituto di Diritto Romano “Vittorio Scialoja”* 53-54 (1948): 241-271.
- Oliver, D. T. “Roman Law in Aulus Gellius.” *The Cambridge Law Journal* 5, 1 (1933): 46-60.
- Okandan, Recai G. “Roma Hukukunun Kaynakları Bakımından Vukua Gelen Tarihi Gelişme.” *İÜHFM* 18, 1-2 (1952): 454-478.
- Özekes, Muhammet. “Özel Hukuk – Kamu Hukuku ve Yargılama Hukuku Bakımından Kanunların Zaman İtibariyle Uygulanması.” İçinde *Prof. Dr. Fırat Öztan’a Armağan II. Cilt*, Ed. Sabih Arkan. Turhan Kitabevi, 2010.
- Siber, Heinrich. *Analogie, Amtsrecht und Rückwirkung im Strafrechte des römischen Freistaates*. S. Hirzel, 1936.
- Siems, Harald. “Anmerkungen zur Entwicklung von Rückwirkungsverboten.” İçinde *Römische Jurisprudenz – Dogmatik, Überlieferung, Rezeption - Festschrift für*

Detlef Liebs zum 75. Geburtstag, Ed. Karlheinz Muscheler. Duncker & Humblot, 2011.

Tahiroğlu, Bülent. *Roma Hukukunda Furtum*. İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1975.

Umur, Ziya. *Roma Hukuku Lügatı*. İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1975.

Umur, Ziya. "Roma Miras Hukuku'nun Ana Hatları." *İÜHFM* 31, 1-4 (1965): 159-195.

Venturini, Carlo. "L'esilio di Cicerone tra diritto e compromesso politico." İçinde *Studi in Onore di Antonino Metro, Tomo VI*, Ed. Carmela Russo Ruggeri. Giuffrè Editore, 2010.

von Lübtow, Ulrich. "Die Ersitzung gestohlener Sachen nach dem Recht der XII Tafeln und der lex Atinia." İçinde *Festschrift Fritz Schulz – Erster Band*, Ed. Werner Flume. Hermann Böhlau Nachfolger, 1951.

Winkel, Laurens. "The Roman Notion of lex." İçinde *Leges publicae – La legge nell'esperienza giuridica romana*, Ed. Jean-Louis Ferrary. IUSS, 2012.

Yılmaz, Ejder. *Hukuk Sözlüğü*, Genişletilmiş 6. Baskı. Yetkin Yayınları, 2001.

Yılmaz, Elif. "Hukuki Güvenlik İlkesinin Bir Gereği Olarak Vergi Hukukunda Geriye Yürümezlik İlkesi." Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2014.

Antik Metinler

–. XII Levha Kanunu (*leges duodecim tabularum*). https://droitromain.univ-grenoble-alpes.fr/Leges/twelve_Crawford.htm.

Cicero, Marcus Tullius. *De Domo Sua*. <https://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus:text:1999.02.0014:text=Dom>.

Cicero, Marcus Tullius. *De Legibus*. <https://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus:text:2007.01.0030>

Cicero, Marcus Tullius. *In Verrem*. <https://www.thelatinlibrary.com/cicero/verres.2.1.shtml>.

Cicero, Marcus Tullius. *Pro Rabirio Postumo*. <https://www.thelatinlibrary.com/cicero/rabiriopost.shtml#6>.

Gaius. *Institutiones*. <https://droitromain.univ-grenoble-alpes.fr/Responsa/gai2.htm>.

Gellius, Aulus. *Noctes Atticae*. https://penelope.uchicago.edu/Thayer/L/Roman/Texts/Gellius/17*.html.

Iustinianus. *Codex*. <https://droitromain.univ-grenoble-alpes.fr/Corpus/CJ7.htm>.

Iustinianus. *Digesta*.https://droitromain.univ-grenoble-alpes.fr/Anglica/digest_Scott.htm.

Livius, Titus. *Ab Urbe Condita*.

The History of Rome, Book 7. Ed. W. Weissenborn ve H. J. Müller, S.E.T. 09.04.2024, https://www.loebclassics.com/view/twelve_tables/1938/pbLCL329.511.xml?readMode=reader.

Theodosianus. *Codex Theodosianus*.https://droitromain.univ-grenoble-alpes.fr/Constitutiones/CTh01_mommsen.htm.

Diğer İnternet Kaynakları

Adams, John Paul. “Roman Census Figures.” S.E.T.: 17.12.2024, <https://www.csun.edu/~hcfl004/romancensus.html>.

Britannica. “Roman Republic.” S.E.T.: 09.12.2024, <https://www.britannica.com/place/Roman-Republic>.

Gözler, Kemal. “Referandum mu, Plebisit mi?.” *Anayasa.gen.tr*, S.E.T.: 26.11.2024, <https://www.anayasa.gen.tr/plebisit.htm>.

KISALTMALAR

<i>AÜHFD</i>	Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi
bkz.	Bakınız
<i>C.</i>	<i>Codex Iustinianus</i>
<i>C. Th.</i>	<i>Codex Theodosianus</i>
<i>Cic.</i>	<i>Cicero</i>
Comp.	Company
<i>D.</i>	<i>Digesta</i>
<i>De Leg.</i>	<i>De Legibus</i>
dn.	Dipnot
ed.	Editör
<i>Gai. Inst.</i>	<i>Gaius Institutiones</i>
<i>In Verr.</i>	<i>In Verrem</i>
<i>İÜHFM</i>	İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası
karş.	Karşılaştırınız
Lat.	Latince / Latincesi
<i>Liv. AUC</i>	<i>Livius, Ab Urbe Condita</i>
m.	Madde
M.Ö.	Milattan Önce
M.S.	Milattan Sonra
<i>NA</i>	<i>Noctes Atticae</i>
<i>pr.</i>	<i>Principium</i>
S.E.T.	Son Erişim Tarihi
tek.	Tekili
Tr.	Türkçe / Türkçesi
vd.	Ve devamı
yy.	Yüzyıl